

**Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясынын
Дж. Алышбаев атындагы экономика институту
Эл аралык Кыргызстан университети**

Диссертациялык кеңеш Д. 08.18.572

Кол жазма укугунда
УДК 338.43:631.67(575.2)

Чортомбаев Улан Тыргоотович

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ СУГАТ ЖЕРЛЕРДИ
НАТЫЙЖАЛУУ ПАЙДАЛАНУУНУН ЭКОНОМИКАЛЫК
НЕГИЗДЕРИ
(ТЕОРИЯ, МЕТОДОЛОГИЯ, ПРАКТИКА)**

08.00.05 – экономика жана эл чарбасын башкаруу

Экономика илимдеринин доктору илимий даражасын
алуу үчүн диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2020

Диссертациялык иш М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетке караштуу инновациялык экономика илимий изилдөө институтунда аткарылган.

Илимий кеңешчи: **Мусакожоев Шайлобек Мусакожоевич**
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корр.-мүчөсү, экономика илиминин доктору, профессор

Расмий оппоненттер: **Абыров Толонбек Шакирович**
экономика илимдердин доктору, профессор,
экономика жана башкаруу кафедрасынын башчысы,
Эл аралык Кыргызстан университети
Убайдуллаев Мирланбек Байдусенович
экономика илимдердин доктору, доцент,
бизнес жана менеджмент факультетинин деканы,
Ош Мамлекеттик университети
Уметалиев Акылбек Сапарбекович
экономика илимдеринин доктору, профессор,
логистика кафедрасынын башчысы,
И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети

Жетектөөчү мекеме: Казак Улуттук агрардык университетинин,
экономика жана менеджмент кафедрасы,
Казахстан Республикасы, Алматы шаары, 050010,
Абай проспектиси 8.

Диссертацияны коргоо 2020 жылдын «13» марта саат 14:00 Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Дж.Алышбаев атындагы экономика институту жана Эл аралык Кыргызстан университетинин алдында түзүлгөн экономика илиминин доктору (кандидаты) илимий даражасын алуу боюнча Д 08.18.572 диссертациялык кеңештин отурумунда өткөрүлөт, дареги: Кыргыз Республикасы, 720071, Бишкек шаары, Чуй проспектиси, 265а, отурумдар залы (1 кабат).

Диссертация менен төмөнкү дарек боюнча таанышууга болот: Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борбордук илимий китепканасында, 720071, Бишкек шаары, Чуй проспектиси 265 а. жана Эл аралык Кыргызстан университети Бишкек шаары, Чуй проспектиси 255, жана ошондой эле диссертациялык сайтта <http://inec.kg/dissovet/>

Автореферат 2020 жылдын 12.02 таркатылды

Диссертациялык кеңештин
илимий катчысы, экономика
илимдеринин кандидаты

Оторчиева А.Ж.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨНӨСҮ

Диссертациялык теманын актуалдуулугу. Айыл чарбасынын эң маанилүү маселелеринин бири сугат жерлери жана аларды натыйжалуу пайдалануу болуп эсептелет. Бул маселе эзелтен эле өтө маанилүү болуп келген. Бирок анын актуалдуулугу СССР урап, бардык мурдагы советтик өлкөлөр чарба жүргүзүүнүн жаңы шарттарына, тактап айтканда рыноктук экономикага өткөндөн кийин өзгөчө болду. Рыноктук экономиканын принциптери жана ыкмалары, менчиктин көптөгөн формаларынын пайда болушу, айыл чарбасын жеке менчиктин жолуна өткөрүү сугат жерлеринин көлөмүнө, түзүмүнө, курамына олуттуу таасирин тийгизген. Сугат жерлерин калыптандырууда, алардын учетунда жана башкысы натыйжалуу пайдаланууда көптөгөн кыйынчылыктар пайда болду. Бул маселелер (көйгөйлөр) бардык постсоветтик мамлекеттер үчүн өтө актуалдуу болуп калды, ал эми Кыргыз Республикасы үчүн өзгөчө мааниге ээ болду. Бул төмөндөгүлөр менен түшүндүрүлөт: рыноктук экономика өтүү менен Кыргызстандын айыл чарбасында түп тамырынан бери өзгөрүүлөр болду: жер көбүн эсе менчик колго өткөрүлдү, ошондуктан бүгүнкү күндө экономиканын агрардык секторунун 90-95% ын дыйкан жана фермердик чарбалар түзүшөт, алар жеке менчиктин принцибинде иш жүргүзүшөт. Ушуга ылайык, сугат жерлерин калыптандыруунун, учетун алуунун жана баалоонун принциби да өзгөрдү, ал эми аларды натыйжалуу пайдаланууну айтпаса да болот.

Сугат жерлерин натыйжалуу пайдалануу маселесин чечүү экономикалык, экологиялык жана социалдык маселелерди чечүү менен түздөн түз байланыштуу. Сугат жерлерин баалоо өзгөчө мааниге ээ, бирок бул иштер бүгүнкү күнү дээрлик өткөрүлбөйт.

Сугат жерлерин натыйжалуу пайдаланууну изилдөө жана окуп билүү жер салыгы, арендалык акы, жер рентасы, сугат сууларын пайдаланууга акы төлөө сыяктуу маселелер менен бирге каралууга тийиш. Мамлекеттик жер кадастрынын өзүн кароо жана терең талдоо маселеси өтө курч коюлууда, анткени ал жалпысынан жердин учетуна жана сапатына, кыртыштын бонитировкасына, нарктын бааланышына жана жердин нормативдик баасына түздөн түз таасирин тийгизет. Мына ушул көрсөткүчтөрдүн бардыгы сугат жерлерин натыйжалуу пайдаланууну экономикалык жөнгө салуунун куралдары болуп эсептелет.

Мамлекеттик жер кадастрын терең изилдөө маселесин жерлердин санын жана сапатын, учетун, кыртыштын бонитировкасын жана жерлерди экономикалык баалоонун өзүн камсыздоо, ошону менен жерлердин нарктык бааланышын жана нормативдик баасын реалдуу эсептөө үчүн

мамлекеттик жер кадастрын жүргүзүүнүн эффективдүү жана жаңы оптималдуу системасын иштеп чыгуунун негизинде гана чечүү мүмкүн.

Мына ошентип, сугат жерлерин натыйжалуу пайдалануунун жогоруда саналган көйгөйлөрдүн (проблемаларынын) жетишсиз изилденилиши жана өтө маанилүүлүгү излдөөнүн темасын тандоону, диссертациялык иштин максатын жана милдетин аныктады.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий изилдөөлөр иштери менен байланышы. Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын 2018-2040 жылдарга (2018, ноябрь) Улуттук стратегиясын, Кыргыз Республикасында 2017-2021 жылдарга айыл чарбалык кооперативдик кыймылды өнүктүрүүнүн Концепциясын, Кыргыз Республикасын 2040 жылга чейин инновациялык өнүктүрүүнүн стратегиясын ишке ашырууга ылайык аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты сугат жерлерин пайдалануунун маселелерин теориялык жактан негиздөө, бул маселелерди чечүүгө методикалык жана методологиялык жолдорун иштеп чыгуу, жана ошонун негизинде Кыргыз Республикасында айыл чарба өндүрүшүндө сугат жерлерди натыйжалуу пайдалануунун негизги багыттарын жана жолдорун аныктоо болуп эсептелет.

Жогоруда көрсөтүлгөн максатка ылайык жумушта төмөнкүдөй милдеттер аныктаган:

1. Жер рыногунун шартында сугат жерлерин натыйжалуу пайдалануунун ролу менен маанисинин теориялык суроолорун аныктоо.

2. Менчиктин жана чарбачылыктын ар түрдүү формасындагы сугат жерлерди натыйжалуу пайдалануу үчүн заманбап технологиялар менен техникалык каражаттарды пайдалануу менен жерди пайдалануучулар менен айыл чарбасына жарактуу жерлеринин ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн уюштуруучулук-методикалык принцибин калыптандыруу;

3. Сугат жерлерин натыйжалуу пайдаланууну талдоо үчүн Жерди аралыктан зонддоонун натыйжаларын колдонуунун ыкмасын негиздөө;

4. Республикадагы сугат жерлеринин нарктык бааланылышынын (нормативдик баасы) азыркы абалын баалоо;

5. Республиканын айыл чарбасындагы сугат жерлерин жана сугат сууларын пайдаланууну талдоо жана сугат дыйканчылыгынын деңгээлинин төмөндүгүнүн себептерин табуу;

6. Рыноктук мамилелердин шартында сугарылуучу айыл чарба жерлерин пайдалануу үчүн иjarалык акыны аныктоонун таасирдүү ыкмасын иштеп чыгуу;

7. Республикада сугат жерлерин натыйжалуу пайдалануу үчүн мамлекеттик жер кадастрын жүргүзүүнүн оптималдуу моделин иштеп чыгуу;

8. Кыртыштык ар түрдүктүүлүктүн бонитетинин баллынын негизинде жер салыгын жана жер рентасын алуунун ыкмаларын иштеп чыгуу;

9. Табигый (10%) жана жасалма (5%) жол менен сугаруудан алынган айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнө жараша жер салыгынын пайыздык ставкасынын өлчөмүн аныктоонун методикасын өркүндөтүү.

Изилделүүчү предмет. Кыргыз Республикасынын айыл чарба өндүрүшүндө сугат жерлерди ургалдуу пайдаланууну уюштуруу боюнча иш чаралардын жана аларды жөнгө салуунун экономикалык механизмдери.

Изилделүүчү объект. Кыргыз Республикасынын жер фондунун айыл чарба багытындагы категориядагы сугат жерлер.

Изилдөөнүн методологиясы жана ыкмалары. Изилдөөнүн методологиялык негизин системалык ыңгайлуулук, же жер менен тыкыз байланышкан потенциалдуу жер жана суу ресурстарын конкреттүү талдоо жүргүзүү аныктайт. Бул болсо өз кезегинде базар экономикасынын шартында сугат жерлерди ургалдуу пайдалануунун көйгөйлөрүн илимий негизинде чечүүнү камсыздайт.

Айрым маселелерде изилдөөдө монографиялык, иштиктүү-эсеп, абстракция-логикалык, экономика-статистикалык жана экономика-математикалык ыкмалар колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы төмөндөгүдө:

1. Жер рыногунун шартында сугат жерлерин натыйжалуу пайдалануунун ролун жана маанисин теориялык жактан негиздеме берилген;

2. Менчиктин жана чарбакерчиликтин ар түрдүү формасындагы сугат жерлерди натыйжалуу пайдалануу үчүн заманбап технологиялар менен техникалык каражаттарды колдонуу менен жерди пайдалануучулар менен айыл чарбасына жарактуу жерлердин ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн уюштуруучулук-методикалык принциби калыптандырылган;

3. Сугат жерлерди натыйжалуу пайдаланууну талдоо үчүн Жерди аралыктан зонддоонун натыйжаларын колдонуунун ыкмасы сунушталган;

4. Нормативдик дүң продуктудан (1 % дан 9 % чейин) күчөтүлгөн коэффициентин иштеп чыгуунун негизинде жердин наркын (нормативдик наркын) аныктоонун өркүндөтүлгөн ыкмасы сунуш кылынды;

5. Республикада сугат жерлерди жана сугат сууларды пайдаланууну талдоонун негизинде:

- өзгөрүлмө чыгымдарды эсепке алуунун негизинде ирригациялык кызмат көрсөтүүлөр үчүн акыны аныктоонун методикасы өркүндөтүлдү;
- сапаттык көрсөткүчтүн негизинде сугат жерлер үчүн комплекстүү жер-суу салыгын аныктоонун методикасы иштелип чыккан;
- сугат жерлерде өстүрүлгөн айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн эсепке алуу менен суу рентасын аныктоонун методикасы иштелип чыкты;

6. Жасалма сугаруудан 5% жана табигый сугаруудан 10% дүң продукциядан ижаралык акыны алуунун методикасын аныктоо алгачкы жолу иштелип чыккан;

7. Сугат жерлерин натыйжалуу пайдалануу үчүн мамлекеттик жер кадастрын жүргүзүүнүн модели өркүндөтүлгөн;

8. Сесубликадагы жер кыртышышнын ар түрдүүлүгүн эске алуу менен жер салыгын жана жер рентасын алуунун методикасы иштелип чыккан;

9. Айыл чарба өсүмдүктөрүн табигый сугаруудан 10% жана жасалма сугаруудан 5% түшүмдүүлүктөн жер салыгын алуунун проценттик ставкасынын өлчөмүн иштелип чыккан;

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү мында: алынган натыйжалар жана тыянактар Кыргыз Республикасынын айыл чарба, тамак –аш өнөр жайы жана мелиорация министрлиги, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун регионалдык органдары, дыйкан жана фермердик чарбалар тарабынан сугат жерлерин топтоодо, учетко алууда, баалоодо жана аларды пайдаланууда колдонулушу мүмкүн. Изилдөөлөрдүн натыйжалары ошондой эле республиканын жер жайгаштыруучу, суу чарба жана картографиялык кызматтары тарабынан долбоорлоо таап издөөчү жана башка жумуштарда пайдаланышы мүмкүн.

Изилдөөлөрдүн теориялык жана практикалык натыйжалары ЖОЖдордун, асыресе, Кыргыз улуттук агрардык университетинде “Айыл чарбасынын экономикасы”, “Жер жайгаштыруу”, “Жер кадастры”, “Суу ресурстарын комплекстүү пайдалануу”, “Мелиорация” курстарны окууда пайдаланышы мүмкүн.

Изилдөөлөрдүн натыйжаларынын экономикалык маанилүүлүгү мында: алар “Кыргыз Республикасынын 2018-2022 жылдарга регионалдык саясатынын Концепциясын бекитүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтомун жүзөгө ашыруу аспектисинде Кыргыз Республикасынын региондорунун сугат жерлерин пайдалануу көйгөйлөрүн чечүү үчүн негиз болуп кызмат кылышы мүмкүн.

Коргоого коюлуп жаткан диссертациянын негизги жоболору:

1. Республикада сугат жерлерин ургалдуу пайдалануунун теориялык, методологиялык жана методикалык көйгөйлөрүнүн комплекси;

2. Менчиктин жана чарбакерликтин ар түрдүү формаларындагы сугат жерлерди натыйжалуу пайдалануу үчүн заманбап технологияларды жана техникалык каражаттарды колдонуу менен жерди пайдалануучулар менен айыл чарбасына жарактуу жерлердин ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн уюштуруучулук-методикалык принцибин калыптандыруу;

3. Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнө жана сугат жерлерге чыгымдардын акталышына жараша жердин нормативдик баасын эсепке алууга мүмкүндүк берүүчү мамлекеттик жер кадастрын жүргүзүүнүн моделин өркүндөтүү;

4. Сугат жерлерин натыйжалуу пайдаланууну талдоо Жерди аралыктан зонддоонун натыйжаларын колдонуунун ыкмасы;

5. Табигый (10%) жана жасалма (5%) сугаттан алынган айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнө жараша жер салыгынын пайыздык ставканын өлчөмүн аныктоо жана далилдөө боюнча эсептер;

6. Жердин нормативдик наркын аныктоо үчүн нормативдик дүң продуктудан (1% дан 9% чейин) көрсөтүлгөн арттыруунун коэффициенттин эсептери;

7. Кыргыз Республикасынын кыртыштын баалуулугу боюнча жер рентасын жана жер салыгын аныктоонун эсептери;

8. Агрардык сектордо сугат жерлерди пайдалануунун натыйжалуулугун артыруу боюнча сунуштар.

Талапкердин жекече салымы. Автор Ш.Мусакожоев атындагы инновациялык экономика институтунун илимий изилдөөлөрүнүн темалары боюнча илимий отчетторду жазууга катышкан. К.И. Скрыбин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинде “Айыл чарба жүктөрүн ташууда транспорттук-логистикалык кызмат көрсөтүүлөрдүн натыйжалуулугун жогорулатуу” деген илимий теманы изилдөөгө катышкан. “Кыргыз Республикасынын 2017-2019 жылдарга соода-логистикалык борборлордун өнүктүрүү Концепциясын” иштеп чыгууга катышкан.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык иштин негизги натыйжалары республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда доклад катары айтылды. “Экономиканы ааламдаштыруу шартында агро өнөр жай комплексин инновациялык өнүктүрүүнүн стратегиясы”: Воронеж мамлекеттик агрардык университетиндеги эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары (Воронеж ш.) 2015 ж.; “Ар түрдүү экономикалык шарттарда биоресурстардын туруктуулугунун жана адаптациялык-ландшафттык жаратылыш пайдалануунун көйгөйлөрү”, эл аралык илимий-

практикалык конференциянын материалдары (Оренбург ш.) 2015, 2018 ж.; “Жерге жайгаштыруу, кадастр жана мониторинги. Жерге жайгаштыруу мамлекеттик университетинин илимий-практикалык ар айлык журналы (Москва ш.) 2016, 2017 ж.; Ш.Мусакожоев атындагы инновациялык экономика илим-изилдөө институтунда (Бишкек ш.) 2014, 2015, 2016, 2017, 2018 жылдар.

Диссертациянын натыйжаларынын басма сөздөрдө чагылдырылышынын толуктугу. Диссертациялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары боюнча жалпы көлөмү 9,75 б.б. келген 19 илимий жумуш жарыяланган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, беш главадан, тыянактардан жана практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен, тиркемелерден турат. Иш 252 бет компьютердик текстте баяндалган, анда 36 таблица, 2 диаграмма жана 6 сүрөт камтылган.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Кириш бөлүгүндө диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу, теманын мамлекеттик илимий программалары менен байланышы негизделет, изилдөөнүн максаты жана милдеттери калыптандырылган, илимий жактан жаңылыгынын даражасы аныкталган. Жумуштун экономикалык жана практикалык маанилүүлүгү ачып көрсөтүлгөн, коргоого коюлуп жаткан негизги жоболор аныкталган.

Биринчи главада “Сугат жерлерин натыйжалуу пайдалануунун теориялык негиздери” деген сугат жерлерин сарамжалдуу жана натыйжалуу пайдалануу, сугат жерлердин нарктык бааланышынын жана норматикалык баасынын принциптери жана теориялык негиздери изилденген.

Сугат жерлерин сарамжалдуу жана натыйжалуу пайдалануунун зарылдыгы, эң алды менен, жаратылыш ресурсу катары анын өзгөчөлүктөрү менен түшүндүрүлөт: пайдалануунун көп максаттуу мүнөзү, өлчөмдөрдүн чектүүлүгү, башка ресурстардын түрлөрү менен өзгөрбөстүгү, аны кыймылдатууга мүмкүн эместиги, кыртыштын асылдуулугу, өзүлөрүнүн касиеттерин начарлатпастан, тескерисинче жакшыртуу жөндөмдүүлүгү. Сугат жерлерин агрардык сектордо өндүрүштүн башкы каражаты катары пайдалануу башка ресурстар менен комплексте белгилүү, оптималдуу катнашта гана жүргүзүлүшү мүмкүн. Мындан тышкары, коомдун материалдык жана башка байлыктын түрлөрүнө улам өсүп бараткан муктаждыктары жер ресурстарын этият пайдаланууну жана аны коргоону талап кылат [72, с.92].

Мурда сугат жерлерин аларды пайдалануучулар тарабынан натыйжалуу пайдалануунун башкы маселеси болушунча аз чыгым сарптап, мүмкүн болушунча киреше алуу болуп эсептелген. Бирок, бүгүнкү күндө бул маселе ачык боюнча калууда, анткени азыркы жерди пайдалануучулар заманбап рыноктун шартында максималдуу чыгым сарптап андан максималдуу пайда жана киреше алууну көздөйт. Ошентседа, алар бул принцип акырында чоң зыян тарттыраарын эстеринен чыгарышпайт. Анткени көйгөй мында жатат: жерден пайдалануучулар, биринчи кезекте, тез киреше алууга умтулушун, көп учурда химиялык жана минералдык жер семирткичтерди пайдаланышат, алар өз кезегинде, кыртыштын асылдуулугуна жана сапатына терс таасирин тийгизишет. Мындан тышкары, өстүрүп алынган азыктар төмөнкү сапатта болушат жана химикаттардын көп топтолушуна дуушар болуп, тез чирип кетишет. Муна ушул көйгөйлөрдүн бардыгы келечекте сугат жерлеринин өндүрүүчү жөндөмдүүлүгүн төмөндөтүшөт жана жалпысынан жер ресурстарынын калыбына келүү процессин басаңдатышат.

Сугат жерлерин натыйжалуураак пайдалануу үчүн оптималдуу принципти сактоо зарыл, тактап айтканда, айыл чарба өсүмдүктөрүн өндүрүүгө туруктуу жана өзгөрүлмө чыгымдарды эскеалуу менен, ошондой эле коомдун продукцияга болгон муктаждыгын эсепке алуу менен ойлонуштурулган оптималдуу чыгымдарды жумшоо керек. Сугат жерлерин илимий жактан негизделген уюштуруу жана башкаруу процессинде бул иш-чаралар өз кезегинде сугат жерлерин сактоого жана калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берет.

Биздин пикирибизче, сугат жерлерин натыйжалуу пайдалануу маселесин эң бир оптималдуу чечүү республикада органикалык жер семирткичтерди ургаалдуу киргизүү болуп эсептелет, анткени ал өндүрүштүк чыгымдардын деңгээлин олуттуу төмөндөтөт.

Жерди пайдалануу система катары анын негизги, баштапкы жобосун аныктоочу өзүнүн принциптерине ылайык жүзүгө ашат. Принциптеридин мазмуну жерди пайдалануу системасынын жаратылышты пайдалануунун жалпы системасындагы ролу жана орду, жаратылыш менен коомдун өз ара аракетинин маңызы, жер ресурстарынын коомдун өнүгүүсүндөгү социалдык-экономикалык маанилүүлүгү, сарамжалдуу пайдалануунун методдору жана ыкмалары, жерлерди кайрадан өндүрүү жана коргоо, эң башкысы, жалпысынан сугат жерлерин натыйжалуу пайдалануу менен аныкталат [73, с.109-186].

Жерди пайдалануу системасындагы сугат жерлерди туруксуз жана натыйжасыз пайдалануунун башкы себеби, биздин оюбузча, жерди пайдалануучулар менен жер ресурстарынын өзүнүн ортосунда

шайкештиктин жана толуктоочулуктун жоктугу болуп эсептелет, тактап айтканда, жер айыл чарбасынын адистери, кесипкөйлөр тарабынан иштетилүүгө тийиш.

Сугат жерлерди ургалдуу пайдалануу үчүн келечекте заманбап технологияларды жана техникалык каражаттарды пайдалануу менен жерди пайдалануу системасына жаны принципти – жер пайдалануучулар менен жер ресурстарын технологиялык жана техникалык өз ара аракетинин принциптерин жайылтуу зарыл.

Кыргыз Республикасынын Жер Кодексинде жердин нормативдик наркын жана акы төлөнүүчү жер пайдаланууну аныктоо жана киргизүү жагы каралган. Ушуга байланыштуу жердин нормативдик наркын жана жер салыгынын ставкасын аныктоонун жана пайдалануунун, мамлекеттин жерди пайдаланууну жеке менчикке же ыжарага өткөрүп берүүнүн методикасын иштеп чыгуу өзгөчө актуалдуулукка ээ болот [63, с.16-53].

Жер тилкесинин рыноктук наркын аны натыйжалуу пайдаланууга жараша аныкташат, б.а. жер тилкесин пайдаланууга физикалык жактан мүмкүндүгү, экономикалык жактан акталышы, мыйзамдуулуктун талаптарына жооп берүүсү эске алынат да, ошонун натыйжасында жер тилкесинин эсептик наркы максималдуу болот (болушунча натыйжалуу пайдалануу принциби).

Жердин наркына таасир этүүчү негизги факторлордун бири мамлекеттин социалдык-экономикалык туруктуулугу жана калктын жердин реалдуу рыногу жөнүндө ачык маалыматтуулугу болуп эсептелет, бул келечекте сугат жерлердин ийгиликтүү жана өркүндөтүлгөн нормативдик наркын алуу максатында жер рыногун натыйжалуу пайдалануунун олуттуу өбөлгөсү дегенди билдирет.

Сугат жерлерин экономикалык жактан натыйжалуу пайдалануу деңгээлинин көрсөткүчтөрү чоң даражада тигил же бул өлкөнүн жаратылышынын өзгөчөлүктөрүнө жана жер менен суу ресурстарын сарамжалдуу жана натыйжалуу пайдаланууга жараша болот [72, с.92].

Республиканын жаратылышы өзгөчөлүктөрү дайыма эле салыштырмалуу болгондуктан, сугарылуучу дыйканчылыкта сугат суусун экономикалык жактан абсолюттуу натыйжалыкта пайдаланууга үмүттөнүү татаал, анткени буга жогоруда айтылган кырдаалдар, тактап айтканда жаратылыш факторлору таасир этишет [59, с.69-121].

Мына ошентип, изилдөөлөр көрсөткөндөй, сугат жерлерин сарамжалдуу жана натыйжалуу пайдалануу жалпысынан жер, суу жана жаратылыш ресурстарын туура башкарууга жана уюштурууга көбүнесе жараша болот. Ошондуктан төмөнкүлөрдү эске алуу зарыл:

- жалпысынан сугат жерлеринин өз ара аракеттенүү жана күнүмдүк рыноктук бааларды аныктоо зарылдыгы;

- сугат жерлерин сарамжалдуу жана натыйжалуу пайдалануу максатында уюштуруу жана башкаруу системасын өркүндөтүү;

- агрардык сектордо жер рыногундагы аянттарды калыбына келтирүү жана көбөйтүү үчүн сугат жерлерин колдонуунун системалык мониторингин ишке ашыруу.

Бул иш-чараларды жүзүгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй маселелерди чечүү зарыл:

1. Сугат жерлерди багыты боюнча колдонуу жана аларды пайдаланылбаган же кайрак жерлердин эсебинен көбөйтүү боюнча укуктук негизди өркүндөтүү зарыл. Бул максатта кайрак жерлерди жер салыгын төлөтпөй же анын өлчөмүн азайтуу менен пайдалануу механизмдин иштеп чыгуу керек. Мындай болгондо кайрак жерлерди пайдаланууну көбөйтүүгө жана сугат жерлердин аянтын сактоого өбөлгө түзүлөт.

2. Сугат жерлерди ургалдуу пайдалануу максатында жер аянттарын жакшылап сугаруу үчүн түз эмес жерлердин кыйшаюусун квадраттар боюнча аныктоо нивелирдик геодезиялык иштерди жүргүзүү зарыл. Бул болсо убакытты жана капиталдык салымдарды сарамжалдык менен пайдаланууга шарт түзөт.

3. Сугат жерлердин аянтын жана сапатын толугу менен чагылдыруу үчүн жерди аралыктан зонддоо, башкача айтканда спутник системасы аркылуу дааналоо боюнча геомаалыматтык системаны жана технологияны жайылтуу.

4. Жердин менчиктик ар кандай формасында болгон, жерде чарбалык жүргүзүүнүн түрдүү социалдык-экономикалык формалары жана базар экономикасынын өнүгүү шартында жерди туруктуу пайдаланууну өнүктүрүүгө шартталган сугат жерлерди пайдалануунун экономикалык натыйжалуулугунун принциптеринин системасын өнүктүрүү зарыл. Бул болсо келечекте заманбап технология жана техникалык каражаттарды колдонуу боюнча жер иштетүүчүлөр менен жер ресурстарынын ортосундагы технологиялык жана техникалык өз ара аракетинин принциптерин жайылтуу керек.

Экинчи глава “Ренталык мамилелердин жана жерлер рыногунун иштөөсүнүн методологиялык жолдору”

Изилдөөлөрдүн материалдары жана ыкмалары. Методологиялык изилдөөлөрдүн негизги системалык мамиле, б.а. жер менен ажырагыз байланыштагы жер жана суу ресурстарынын конкреттүү анализи аныктайт. Бул рынок шартында сугат жерлерин натыйжалуу пайдаланууга байланышкан маселелерди илимий жактан негизделген чечимди камсыз кылат.

Айрым маселелерди изилдөө процессинде монографиялык, эсептик-конструктивдик, абстракттык-логикалык, экономикалык-статистикалык жана экономикалык-математикалык ыкмалар пайдаланылды.

Кеңири түшүнүктө алганда жер рентасы – бул жер ээсине товар өндүрүүчүнүн айыл чарба жерлерин пайдалангандыгы үчүн төлөнүүчү баа. Рыноктун шартында рента жердин ээси менен чарбакер субъектердин ортосундагы экономикалык алака катары объективдүү жашайт. Жердин салыштырмалуу жакшы тилкелеринде жайгашып чарба жүргүзүшкөн субъекттер дифференцияланган рентаны алышат, ал дүң кирешенин составдык бөлүгү болуп эсептелет. Бирок анын пайда болушу коомго таандык болгон ар кандай сапаттагы, ар кандай өндүрүмдүүлүктөгү жерлерди пайдалануу менен байланышкан. Бул учурда ким жер рентасын менчиктейт – жердин менчик ээси катары коомбу же эмгекчил катары чарбакер субъекттерби?

Рыноктук принциптерге таянып айта кетүү керек, коомго (мамлекетке) рента жердин менчик ээси укугунда таандык. Рыноктук экономикада рентаны алуу боюнча мамилелердин эки тиби бир эле мезгилде болушу мүмкүн: анда жердин ээси жана жерден пайдалануучу бир эле юридикалык жак же алар кандай жактар (жердин ижарасы). Ушундан акы төлөнүүчү жер пайдалануунун бирдиктүү системасынын алкагында жер үчүн акынын эки түрдүү схемасы пайда болот: жер рентасы кирешеден өзгөчөлөнбөйт, аны алуучуга мамлекет тарабынан ар жылы жер салыгын төлөйт; жер рентасы кирешенин калган бөлүктөрүнөн өзгөчөлөнөт да, арендалык акы формасында арендатор тарабынан жердин ээсине төлөнөт.

Жер рентасын алуу маселеси менен иштешкен эл аралык эксперттер жана окумуштуу экономисттердин пикиринче жер рентасын алуу көйгөйү жер салыгынын жардамы менен чечилиши мүмкүн. Мына ошентип, жер салыгынын негизинде кыртыштын агро өндүрүштүк группировкасы эмес, жердин нормативдик баасы жана аны нарктык баалоонун натыйжалары болууга тийиш. Жер рыногунда пайда болушу менен жер салыгын жер үлүшүнүн наркысынан же жердин нормативдик наркынан процент менен эсептөө зарылдыгы пайда болот. Бул метод практика жүзүндө бүткүл дүйнө жүзүндө пайдаланышат да, албетте дүйнөлүк практикада жер салыгынын ставкасы айыл чарба өсүмдүктөрүнүн нормативдик түшүмдүүлүгүнөн эсептелет да, төлөтүп алуунун проценти бол жол менен 4 төн 12 % га чейин жетет.

Рыноктук экономиканын шарттарында оптималдуу чечилиши катары жогоруда көрсөтүлгөн процент (4-12%) болот, мында ар сапатуу жерлер жайгашкан орду эсепке алынат, ошону менен жогоруда айтылган

дифференциалдык рентанын көрсөткүчтөрү сугат жерлердин салыштырмалуу реалдуу баасы болуп калат.

Жер рентасын эсептөөнүн методикасы жердин асылдуулугунун сапатынан түшүмдүүлүктүн көрсөткүчүн, анын ээлеген ордун, тактап айтканда кыртыштын белгилүү тибинин бонитетинин баллын камтууга тийиш, аны проценттик шкалага которуу зарыл. Азыркы күндө сугат жерлеринин чоң бөлүгү жеке менчикте жана фермерлер жылыга өзүлөрүнүн жер тилкелерин ар кандай натыйжалуулукта пайдаланып жатышат. Анткени жылыга кыртыш катмарынын аналык породасы жер тилкелеринин конфигурациясы майда болгондуктан зарыл болгон жөндөмдүүлүгүн жоготууда, бир жерде илимий жактан негизделген которуштуруп айдоо чындыгында жокко эсе, ошондой эле аналык породанын кыртыштык катмарын жакшыртууга жана байытууга көмөк берүүчү финансылык каражаттар жетишсиз. Ушуга байланыштуу республикалык шкала кыртыштын типтери боюнча 11 ден 100 баллга чейин чагылдырылат, бул өз кезегинде жер салыгын жана жер рентасын алуу процессин татаалдандырат. Ошондуктан биз республикалык 100 баллдык шкаланы 1 ден 10 % га чейинки проценттик шкалага которууну сунуш кылабыз. Эгерде жер салыгын түшүмдүүлүктөн жасалма сугарууда 5% же табигый сугарууда 10% алуу принцибин эске алсак, анда рыноктук мамилелердин шартында жер рентасын алуу принциби кыйла адилеттүү болот.

Акырында, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү кыртыштын тибинен проценттик шкалага көбөйтүлсө, андан кийин 100% га бөлүнсө жана азыркы жер салыгына кошулса, жеке менчик үчүн рыноктук мамилелердин шартында адилеттүү жер рентасына ээ болот.

$$Жр = (Тц/га * Б\%) / 100 + Сж, \text{ мында}$$

Жр – жер рентасы сом/га;

Сж – жер салыгы сом/га;

Тц/га – айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү ц/га менен;

Б% - кыртыштын белгилүү тибинин бонитет баллы же жер тилкеси, талаа, жер рентасын эсептөө үчүн проценттик шкалага которулган;

$$Жр = (45 \text{ ц/га} * 7,1)/100 + 3195 = 3514,5 \text{ сом}$$

Айыл чарбалык жерлерди жана сууларды пайдаланууда жер жана суу мамилелерин жөнгө салууда ренталык теориянын методикалык жоболорун изилдөөнүн анализи көрсөткөндөй, жер рентасынын табияты жердин асылдуулук боюнча өзгөчөлүктөрү менен шартталган, б.а. ал ар

кандай табигый өндүрүмдүүлүк күчкө ээ, ушуга жараша экономикалык ресурс жана жерди пайдалануунун мамилелери да ар кандай болот. Ушуга байланыштуу, биздин оюбузча, жер рентасын эсептөөнүн методикасы адилеттүү жана оптималдуу методологиялык жобого таянышы керек, мында рента жердин сапаты жана жайгашкан орду ар кандайдыгынан алынуучу кошумча пайданы (кирешени) билдирет.

Бүгүнкү күндө жалаң гана жер ресурстары эмес, жалпысынан бардык жаратылыш ресурстарын натыйжалуу жана сарамжалдуу пайдалануу маселелерин чечүүгө тез жооп кайтаруу зарыл. Буга заманбап геомаалыматтык системалар жана технологиялар, ар секундда маалымат алып турууну камсыздоо үчүн позициялоонун спутниктик системадан жерди дистанциялык зонддоо көмөк берет. Бул система зарыл болгон маалыматты алуунун мөөнөтүн эки, үч эсе тездетүүгө, ошону менен жалаң гана айыл чарбасындагы өндүрүш эмес, ар бир өлкөнүн өндүрүштүк ишмердүүлүгүнүн башка тармактарына байланышкан көйгөйлөрдү ыкчам чечүүгө мүмкүндүк берет. Система спутниктен жер тилкеси жөнүндө толук маалыматты берүүгө жөндөмдүү, жердин толук мүнөздөмөсүн баяндап берет.

Айрым кырдаалдарга байланыштуу республикада жер ресурстарын пайдалануунун натыйжалуулугун баалоо функциясы терс мүнөзгө ээ, анткени бул функция жогоруда жазылган талаптарга жооп бербейт. Мунун башкы себеби мында: республикада айыл чарба жерлеринин чоң бөлүгү жеке менчикте, бул жерлердин категориялары боюнча жердик-кадастрдык документтерди көзөмөлдөөгө мүмкүндүк бербейт. 2018 жылдын 1 январына карата маалыматтар боюнча Кыргыз Республикасынын чарбакер субъекттеринин түзүмүндө жеке менчикте 625 265 фермердик чарбалар бар, бул 98,1 % түзөт.

Жер ресурстарын башкаруу функциялар структурасы натыйжалуу иштөөсү үчүн жерди аралыкта (дистанцияда) зонддоо функциясын киргизүү зарыл. Бул функция жердин үстүн ар кандай сүрөт тартуучу аппаратуралар менен жабдылган авиациялык жана космостук каражаттар менен байкоонун технологиясын колдонууга жөндөмдүү. Жерди аралыктан зонддоо жердин үстү жөнүндө фотосүрөт боюнча ар кандай маалыматтарды алууга мүмкүндүк берет. Ал маалыматтарда, маселен, жаратылыш ресурстарында кандай өзгөрүүлөр болуп жаткандыгы, токой массивдеринин динамикасы, айыл чарба жайларынын ар кандай структурасы, инфраструктурадагы өзгөрүүлөр, жердин үстүнкү бетинде болуп жаткан өзгөрүүлөр чагылдырылат. Бул функцияны киргизүү үчүн олуттуу финансылык каражаттар талап кылынат.

Аралыктан зонддоо функциясын жайылтуу үчүн өзгөчө капиталдык салымдар жана космостук полигондорду жана спутниктерди куруу талап

кылынбайт. Бул үчүн программалык камсыздоону сатып алуу кажет, себеби ал берилген жер аянтынын геосүрөттөрүн файлдык мүнөздөмөлөрү аркылуу иштелет. Мисалы, NDVI (сугат индесинин нормасы), жер аянтынын конфигурациясынын өзгөрүлүшүнүн көп жылдык көрсөткүчтөрү 1,2,3,4,5,6,7 тиркемелерде келтирилген. Бул геосүрөттөрдү Landsat 8 жандоочусу аркылуу USGIS сайтында катталуу менен, ошондой эле учуучу учкучсуз аппараттардын жана дрондордун 2,5 км² чейин көрсөткүчтөрдү алуу мүмкүнчүлүктөрү менен шартталат, бир күндө 250 га чейин аянтты сүрөттөөгө болот.

Дааналоо шартындагы минималдык сапаттык мүнөздөмөгө жараша бир учуучу учкучсуз аппараттын баасы болжол менен 2-2,5 миң АКШ долларын же дрондор 1 млн. сомго чейин бааланат.

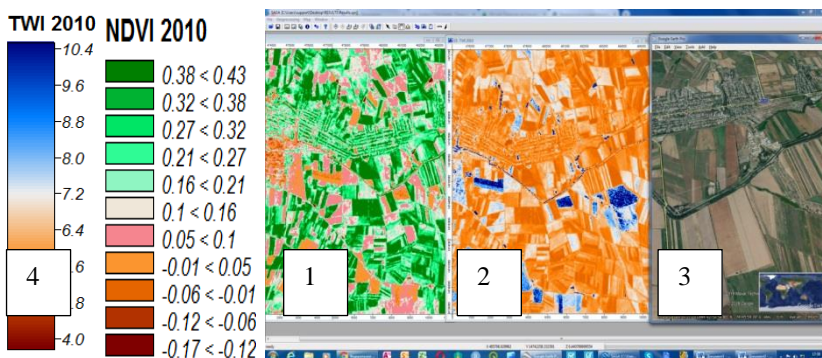

рис. 1.

1. NDVI 2010 жыл;
2. Topographic Wetness Index 2010 жыл;
3. Google Earth 2018 жылдын сүрөтү; 4. Көрсөткүчтөр.

Үчүнчү главасында “Кыргыз Республикасынын сугат жерлерин пайдалануунун азыркы абалын анализдөө” боюнча сугат жерлеринин азыркы абалы аларды баалоо жана пайдалануу талданган.

Азыркы кезде сугат жерлери, кайрак жерлер сыяктуу эле нукура жана нарктык түрдө экономикалык жактан бааланат, негиз каражаттардын балансы эсепке алынбайт.

Акыркы жылдарда Кыргыз Республикасында сууну пайдалануу деңгээли салыштырмалуу өстү, бул өзгөчө айыл чарбасын суу менен камсыздоого жана сугарууга тиешелүү (3.1 таблица)

3.1 таблица – Кыргыз Республикасынын областтары боюнча сугарууга жана айыл чарбасын суу менен камсыздоого сууну керектөөнүн динамикасы

Областар	2005ж.		2010ж.		2015ж.		2017ж.	
	млн.м ³	%	млн.м ³	%	млн.м ³	%	млн.м ³	%
Баткен	496	11,9	461,5	11,1	523,9	10,6	526,8	10,9
Жалал-Абад	671	16,2	606,3	14,5	760,7	15,4	704,7	14,6
Ысык-Көл	446	10,7	365,1	8,7	400,6	8,1	412,5	8,5
Нарын	448	10,8	397,4	9,5	428,8	8,7	424,4	8,8
Ош	687	16,6	980,4	23,5	957,5	19,4	872,9	18,1
Талас	642	15,5	596,9	14,3	699,1	14,2	687,1	14,2
Чүй	724	17,5	755,1	18,1	1151,5	23,3	1192,9	24,7
Бишкек ш.	21	0,5	0,6	0,01	-	-	0,3	0,03
Республикада	4135	100	4163,3	100	4922,2	100	4821,6	100

Кыргыз Республикасы 2000-2006жж. Айлана чөйрө, статистикалык жыйнак, Бишкек 2013,2017, б.21-24.

2005 жылы сугарууга жана айыл чарбасын суу менен камсыздоого сууну керектөөсү республика боюнча 4135 млн.м³, ал эми 2015 жылы 4922,2 млн.м³ чейин жетти, 2017 жылы ал 4821,6 млн.м³ чейин төмөндөдү. Областар боюнча маалыматтарды караганда Чүй областында чоң өзгөрүүлөр болду, бул жерде 2005 жылды 2017 жыл менен салыштырганда көбөйүү 1192,9 млн.м³ түздү, б.а. 7,2 % га. Республиканын башка областтары боюнча өзгөрүүлөр анчалык байкалбады.

Чындыгында Кыргыз Республикасынын чоң бөлүгү кыртыш катмары жетишсиз жана туруксуз нымдалган зонада жайгашкан, мында жылдык жаан-чачындын өлчөмү 300-500 мм түзөт. Жерлердин жайгашуусунун мындайча мүнөздөлүшү, акыр аягында, аларды пайдаланууга жана айыл чарба өндүрүшүнө киргизүүгө өзгөчө шарттарды талап кылды. Мында ушулардын бардыгы сугарылуучу дыйканчылыкты өнүктүрүүгө жана Кыргыз Республикасынын чарбаларында айыл чарбасына жарактуу сугат аянттарын кеңейтүүгө көмөк берди, натыйжада 2005 жыл андай аянттар 1021,4 миң га түздү. 3.2 – таблицанда Кыргыз Республикасынын сугат жерлеринин жер фонду сугат жерлердин менчик формасы боюнча көрсөтүлгөн. 2005 жылга салыштырганда 2017 жылы сугат жерлеринин аянты өлкөнүн жалпы фонду боюнча 1024,4 миң га чейин көбөйгөн, ошондой эле жеке менчиктеги сугат жерлеринин аянты 780,8 миң гектардан 812,0 миң га чейин кескин көбөйгөн, бул 103,9% түзөт, бирок пайдалануунун натыйжалуулугу дээрлик бир жарым эсеге төмөндөгөн. Бул жеке менчикте жерди пайдалануучулардын көпчүлүгүндө айыл чарбасын техникалык камсыздоонун, айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүнүн таасирдүү технологиясынын жана узак мөөнөткө

пайдаланууга минималдуу проценттик ставкалар боюнча насыя каражаттарын алууда мамлекеттик колдоонун жоктугун айгинелейт.

3.2 таблица – Сугат жерлеринин менчик формалары боюнча Кыргыз Республикасынын жер фонду (2005 -2017 жж.)

Виды собственности	2005г.		2010г.		2015г.		2017г.	
	миң.га	%	миң.га	%	миң.га	%	миң.га	%
Частная	780,9	76,4	802,0	78,7	811,7	79,2	812,0	79,3
Государственная	233,4	22,8	209,4	20,5	204,7	19,9	204,6	19,9
Муниципальная	7,1	0,7	6,9	0,6	7,5	0,7	7,8	0,7
Итого	1021,4	100	1018,3	100	1023,9	100	1024,4	100

Кыргыз Республикасынын областтар боюнча жер отчету. «Кыргызгипроземдин» маалыматтары Бишкек ш. 2005-2017жж.

Кыргыз Республикасында эгемендүүлүктүн жылдарында жеке менчиктеги сугат жерлеринин аянттары 31,1 миң га же 2,9 %га өстү. Бул өсүш төмөнкүдөй факторлордун эсебинен болду: калктын санынын өсүшү; айылдагы жумушсуздук, жеке менчиктеги айыл чарбасын өстүрүү менен сугаруунун заманбап жана натыйжалуу ыкмаларын колдонуу; ошонун натыйжасында жер массивинин рентабелдүүлүгү 20 дан 25 %га чейин өстү.

2005 жылдан тартып 2017 жылга чейинки мезгилдин ичинде мамлекеттик менчикте жаткан сугат жерлеринин жер фондусунун динамикасы 28,8 миң гектарга, же 2,9 %га кыскарган. Мамлекеттик менчикте жаткан сугат жерлеринин азайышы, биринчи кезекте, сугат жерлерин натыйжалуу жана сарамжалдуу пайдаланууну толук даражада камсыз кылууга жөндөмдүүлүктүн жоктугунан болду. Ошондуктан жеке менчикте жаткан сугат жерлеринин көбөйүшү болууда. Мына ошентип, жогоруда айтылганга таянып, мамлекеттик менчикте жаткан сугат жерлеринин аянттарынын азаюу тенденция улана берсе ал аянттар жакынкы келечекте дагы 5-8 %га кыскарат.

Кыргыз Республикасынын муниципалдык менчигинде жаткан сугат жерлеринин жер фондусунун динамикасы көрсөткөндөй, 2005 жылдан тартып 2017 жылга чейин муниципалдык менчикте жаткан сугат жерлеринин аянттары 0,7 миң гектарга өскөн. Бирок муниципалдык менчикте жаткан сугат жерлеринин аянттарынын ушундай көбөйүшү анча көп эмес жана өзгөрүү касиеттерине ээ эмес. Муниципалдык менчиктеги сугат жерлерин анализдегенде анча-мынча гана өзгөрүү мүнөздө экендигин көрсөттү. Проценттик жагынан алганда муниципалдык менчиктеги сугат жерлердин көбөйүшүнүн өсүшү 1% ды гана түздү.

Өткөрүлгөн анализ көрсөткөндөй, сугат жерлеринин азыркы абалы жалпы республика боюнча алганда адам кубанарлык эмес. Акыркы

маалыматтар боюнча сугат жерлеринин аянттары үчтөн бирге кыскарган, сугат аянттарынын ичинде айыл чарба өндүрүшүнүн жүгүртүүсүндө пайдалануучу жерлердин жалпы өлчөмү 800 миң гектарды түзөт. Мындай кыскаруулар көбүнесе айыл чарба жүгүртүүсүнөн пайдалуу сугат жерлеринин чыгып алышынын, жер жана суу ресурстарын сарамжалсыз пайдалануунун кесепетинен болууда.

Республиканын жер фондунун азыркы абалын анализдөө сугат жерлеринин натыйжалуулугунун төмөндөшүнүн себептери жана көйгөйлөрү төмөндөгүлөр экендигин көрсөттү: заманбап айыл чарба техникасынын жоктугу; сапаттуу жана арзан минералдык жер семирткичтерди ташып келүүнүн төмөндөшү; минералдык жана органикалык жер семирткичтерди чачуунун нормалары боюнча айылдык фермерлерге методикалык сунуштардын жоктугу; жер рыногун калыптандыруунун конкреттүү мыйзамдык базасынын өркүндөтүлбөгөндүгү. Ушуга байланыштуу, жер рыногу жердин туруктуу нормативдик баасын аныктоо зарылдыгын талап кылат. Ошондо сатуу-сатып алууда жер менен өз ара мамилелерди экономикалык жөнгө салууга, жерди менчикке өткөрүп берүүгө, жер тилкесине коллективдүүлүштүк менчикти аныктоого, мурастыкка алууга, белек кылууга жана жер тилкесин күрөөгө коюп банктан насыя алууга мүмкүндүк түзүлмөк.

Сугат жерлерин натыйжалуу пайдалануу үчүн булар зарыл:

- сугаруунун натыйжалуу ыкмаларын, алсак, жамгырлатып, тамчылатып сугарууларды колдонуу. Бул ыкмалар азыр дээрлик бардык өлкөлөрдө колдонулууда;

- жер рыногун калыптандыруу үчүн бирдиктүү маалыматтык – укуктук, жердик кадастрдык жана маалыматтардын учеттук базаны түзүүнү сунуш кылабыз, тактап айтканда, жер ресурстарын сатуу-сатып алуу, мурастоо, белекке берүү, күрөөгө коюу, ижарага берүү, жер салыгын төлөө процесстеринде жер ресурстарын көзөмөлдөө жана башкаруу үчүн маалымат банкын түзүү зарыл;

- мурдагы объекттердин эсебинен жер тилкеси жайгашкан аянтта нормативдик дүң продукттан болжол менен 1 ден 9% га чейин (орточо 5%) өстүрүү коэффициентин киргизүү. Бирок өстүрүү коэффициентин кыртыштын класстары боюнча бонитеттин баллынан аныктоо зарыл, мисалы, 5% коэффициент 51 ден 60 чейин бонитет баллынан эсептелип чыккан, ал эми өстүрүүнүн жогорку коэффициенти 9 % дан 91 ден 100 баллды түзөт;

- мелиорацияда эмгек жана адам ресурстарын азайтып сактоо үчүн сугат сууга бааны көбөйтүү менен гидромелиораторлордун маянасын жогорулатуу боюнча жер жана суу мамилелердин нормативдик-укуктук механизмдерин өркүндөтүү.

Төртүнчү главада “Айыл чарбалык жерлерди пайдаланууда жана сууну пайдаланууда төлөмдөр системасын өркүндөтүү” жер салыгынын, жер рентасынын көйгөйлөрү изилденген жана алардын эсептери сунушталган.

Жер салыгын эсептеп чыгарууну айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнө таянып, республикалык 100 баллдык шкала боюнча бонитеттин баллын пайдалануу менен, аны процентке которуп жүзүгө ашырдык (4.1 – таблица).

4.1 таблица – Жер салыгын жана жер рентасын бонитеттин баллы боюнча проценттик шкалага которуп эсептөө, % менен.

Бонитет баллы республикалык 100 баллдык шкала боюнча	Жер салыгын эсептөө үчүн проценттик шкалага которулган бонитеттин баллы, (%) менен	Жер рентасын эсептөө үчүн проценттик шкалага которулган бонитеттин баллы, (%) менен
11-20	0,1	1
21-30	0,2	2
31-40	0,3	3
41-50	0,4	4
51-60	0,5	5
61-70	0,6	6
71-80	0,7	7
81-90	0,8	8
91-100	0,9	9
100	0,10	10

Автор тарабынан иштелип чыккан.

Азыркы жер салыгы кыртыштын бонитетинин баллынан жер салыгынын ставкаларынын негизинде эсептелип чыгат, алар республиканын кыртыштык зоналары боюнча 100 баллдык республикалык шкалага түзүлгөн. Жер салыгынын ставкасы, өз кезегинде, акчалай эквивалентке которулуп, республика боюнча жер салыгы катары бекитилген. Бирок бул эсеп жер салыгынын көйгөйлөрүн чечүүдө анчалык объективдүү эмес. Ошондуктан биз жер салыгын жана жер рентасын бонитеттин баллынын негизинде эсептеп чыгууну сунуш кылабыз. Бул эсептер жер салыгы менен жер рентасы айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнөн тагыраак баалоого мүмкүндүк берет.

Жер салыгынын эсеби төмөндөгүдөй жол менен аныкталат:

$$Жс = Тц/га * Б(\%), \text{ мында}$$

Жс – жер салыгы, сом/га;

Тц/га – айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү, ц/га;

Б(%) – кыртыштын белгилүү тибинин же жер тилкесинин, талаанын жер салыгын эсептөө үчүн проценттик шкалага которулган бонитеттин баллы;

$$Жс = 45 \text{ ц/га} * 0,71 = 3195 \text{ сом}$$

Жер рентасынын эсеби төмөндөгүдөй болот:

$$Жр = (Тц/га * Б\%) / 100 + Жс, \text{ мында}$$

Жр – жер рентасы, сом/га;

Жс – жер салыгы, сом/га;

Тц/га – айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү, ц/га;

Б(%) – кыртыштын белгилүү тибинин же жер тилкесинин, талаанын жер салыгын эсептөө үчүн проценттик шкалага которулган бонитеттин баллы;

$$Жр = (45 \text{ ц/га} * 7,1) / 100 + 3195 = 3514,5 \text{ сом.}$$

Жер салгын жана жер рентасын эсептеп чыгаруу 4.2 – таблицада Кыргыз Республикасынын кыртыштык зонасы боюнча көрсөтүлгөн.

Ар кандай өлкөлөрдүн жер салыгынын эсебинин тажрыйбасын изилдөө менен Кыргыз Республикасы үчүн ылайыктуусу Израилдин тажрыйбасы деп айтууга негиз бар, анда жер салыгы жер тилкесин саткан учурда гана сатуучу алган кирешеден алынат. Бул учурда салыктын ставкасы дифференцияланган да төмөндөгүдөй болот: эгерде жер айыл чарбалык товардык өндүрүш үчүн сатылып жатса 2,5% жана эгерде ал башка максаттар үчүн пайдаланса 33% алынат, б.а. ал айыл чарба багытынан чыккан болуп эсептелет. Израиль өкмөтүнүн саясаты айыл чарба багытындагы жерлерди көбүрөөк сактап калууну көздөйт. Ошондой эле Кыргызстанга Чехия Республикасынын тажрыйбасы ылайыктуу, анткени салыктын эсеби кыртыштын бонитировкалык классы боюнча жүргүзүлөт. Биздин өлкө кыртышты бонитировкалоо боюнча тажрыйбасы мурдатан болгондуктан бизге жер салыгын бонитировкалык 100 баллдык шкала боюнча алууда коэффициентти белгилөө оной болмок. Бул учурда проценттик шкалага которуу же жер салыгын айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнөн табигый сугатта 10% жана жасалма сугарууда 5% өлчөмүндө алуу талапка ылайыктуу.

4.2 таблица – Кыргыз Республикасынын кыргыштык зоналары боюнча жер салыгы менен жер рентасынын эсебинин натыйжалары, сом/га

Топурактардын түрлөрү	Республикалык 100 балдык шкала боюнча бонитеттин баллы	1994 жылдын методикасы боюнча жер салыгы	Азыркы күндөгү жер салыгы (сом)	Бонитеттин баллын эске алуу менен түшүмдүүлүктөн жер салыгы проценттик шкалага которулган % (сом)	Бонитеттин баллын эске алуу менен түшүмдүүлүктөн жер рентасы проценттик шкалага которулган % (сом)
Ош, Жалал-Абад жана Баткен областарынын топурактардын түрлөрү					
Ачык боз топурак	73	4471	265	3285	3613
Түптүү боз топурак	63	3858	265	2835	3118
Шалбалуу жана боз топурак-шалбалуу	75	4593	275	3375	3712
Күңүрт боз топурак	77	4716	436	3465	3811
Күрөң топурак	83	5083	453	3735	4108
Чүй жана Талас областарынын топурактардын түрлөрү					
Түндүк ачык боз топурак	71	4348	189	3195	3514
Кадимки түндүк боз топурак	75	4593	329	3375	3712
Шалбаа-боз топурак	86	5267	362	3870	4257
Боз топурак шалбалуу	88	5390	392	3960	4356
Шалбаа-ачык боз топурак	92	5635	400	4140	4554
Күңүрт - шалбаа	100	6125	407	4500	4950
Ачык - күрөң	76	4655	329	3420	3762
Күңүрт - күрөң	83	5083	354	3735	4108
Иссык-Көл жана Нарын областарынын топурактардын түрлөрү					
Боз - күрөң	43	2633	205	1935	2128
Жарык – күрөң	62	3797	215	2790	3069
Жарык-каштан	64	3920	215	2880	3168
Кара-топурак менен кара-каштан аралаш	90	5512	379	4050	4455
Жарык күрөң	65	3981	236	2925	3217
Жарык-каштан	66	4042	236	2970	3267
Кара-каштан	68	4165	280	3060	3366

Автор тарабынан иштелип чыккан.

Ушуга байланыштуу, биз жер салыгын айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнө жараша табигый сугаруучу аянттан 10% жана жасалма сугаруулардан 5% өлчөмүндө жер салыгынын базалык ставкасына көбөйтүү менен эсептен чыгарууну сунуш кылабыз. Мындан тышкары, бул механизмди системалаштыруу үчүн Кыргыз Республикасынын бардык 453 айыл аймактарында жер маалыматтарынын электрондук банкын түзүү зарыл, ал жеке дыйкан жана фермер чарбаларын анализдеп жана көзөмөлдөп, алардын жер аянттарын айыл чарба өсүмдүктөрүн

өстүрүүгө түрткү болуп турат. Негизги милдет – жер айдоо жумуштары башталаардын алдында ар бир чарбакердин талааларындагы кыртыш катмарында өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүнө таасир этүүчү химиялык элементтердин болушун ар жылдык лабораториялык текшерүүдөн өткөрүп туруу болуп эсептелет. Мына ошентип, жер салыгынын эсебинин формуласы төмөндөгүдөй болот:

$$\begin{aligned} \text{Жс} &= C * \text{Пе} 10\% (\text{Тц/га}) * S, \text{ мында} \\ \text{Жс} &= 400 * 10\% (49 \text{ ц/га}) * S = 1960 \text{ сом/га}; \end{aligned}$$

Жс – жер салыгы;
С – азыркы жер салыгынын базалык ставкасы сом/га;
Пе (Тц/га) – 10% - **табигый** сугаруудан түшүмдүүлүк ц/га;
S – сугат жерлердин аянты, га.

$$\begin{aligned} \text{Жс} &= C * \text{Пи} 5\% (\text{Тц/га}) * S, \text{ мында} \\ \text{Жс} &= 400 * 5\% (49 \text{ ц/га}) * S = 980 \text{ сом/га}; \end{aligned}$$

Жс – жер салыгы;
С – азыркы жер салыгынын базалык ставкасы сом/га;
Пе (Тц/га) – 5% - **жасалма** сугаруудан түшүмдүүлүк ц/га;
S – сугат жерлердин аянты, га.

Таблицадан көрүнүп турат тургандай, кыртыштын бонитетинин баллынын негизинде эсептелип чыккан жер салыгы биз сунуш кылгын салыкка салыштырганда 2-3 эсеге жогору болду. Ошондуктан республикада жер салыгынын эсебин адилетүү жана туура колдонуу үчүн төмөнкүдөй түшүнүктү киргизүү зарыл: “жаан-чачындар, жер астындагы суулар же табигый булактардан сугарылган аянттардан 10% жана жасалма жол менен сугарууну талап кылгын жерлерден анын жарымын 5% алуу керек”.

Комплекстүү жер-суу салыгын аныктоо үчүн ИККА (ирригациялык кызмат көрсөтүү акысы, сом/м³) 1 га айыл чарба өсүмдүгүнө керектеле турган сугат суунун нормасына (м³) көбөйтүп, анан жер салыгынын өлчөмүнө кошууну сунуштайбыз. Комплекстүү жер-суу салыгы эки ыкма менен эсептедик:

- биринчи ыкма – ИККА (0,04 сом/м³) айыл чарба өсүмдүктөрүн сугаруу нормасын (600 м³/га) көбөйтүп, жер салыгынын базалык өлчөмүнө кошуу. Мисалы, ачык түстөгү боз топурактын бонитеттин балына жараша жер салыгы Чүй обласында 189 сомү түзсө ал эми КЖСС (комплекстүү жер-суу салыгы) 213 сом/га барабар.

4.3 таблица – Кыргыз Республикасынын азыркы базалык ставкалары боюнча жер салыгынын эсебинин натыйжалары (сом/га).

Областардын жана райондордун аталышы	Базовые ставки земельного налога (сом/га)				
	Республикалык к 100 баллдык шкала боюнча бонитеттин баллы	Жер салыгынын азыркы базалык ставкасы	1994 жылдын методикасы боюнча жер салыгы	Табигый сугат менен түшүмдүүлүктөн жер салыгы 10% (шарттуу түшүмдүүлүк 49 ц/га)	Жасалма сугат менен түшүмдүүлүктөн жер салыгы 5% (шарттуу түшүмдүүлүк 49 ц/га)
Баткен обл.					
Баткен району	65	268	3981	1313	657
Лайляк району	65	268	3981	1313	657
Кадамжай району	75	275	4594	1347	674
Джалал-Абад обл.					
Аксы району	73	306	4471	1499	750
Ала-Бука району	73	306	4471	1499	750
Базар-Коргон району	77	414	4716	2028	1014
Ноокен району	83	453	5084	2219	1109
Сузак району	77	414	4716	2028	1014
Тогуз-Торо району	63	223	3859	1093	546
Токтогул району	63	239	3859	1171	585
Чаткал району	61	194	3736	950	475
Иссык-Көл обл.					
Ак-Суй району	68	373	4165	1827	913
Джеги-Огуз району	64	305	3920	1494	747
Иссык-Көл району	42	280	2573	1372	686
Тон району	62	236	3798	1156	578
Тюп району	90	379	5513	1857	928
Нарын обл.					
Ак-Тала району	62	205	3798	1004	502
Ат-Башы району	42	191	2573	936	468
Джумгал району	42	196	2573	960	480
Кочкор району	64	215	3920	1053	526
Нарын району	42	196	2573	960	480
Ош обл.					
Алай району	73	232	4471	1136	568
Араван району	77	436	4716	2136	1068
Кара-Кулжа району	73	232	4471	1136	568
Кара-Суу району	83	453	5084	2219	1109
Ноокат району	75	413	4594	2023	1011
Узген району	75	413	4594	2023	1011
Чон-Алай району	63	183	3859	896	448
Талас обл.					
Бакай-Ата району	75	318	4594	1558	779
Кара-Буура району	83	350	5084	1715	857
Манас району	76	331	4655	1622	811
Талас району	71	297	4349	1455	727
Чүй обл.					
Аламудун району	71	400	4349	1960	980
Жайыл району					
а) Чүй зонасы	71	329	4349	1612	806
б) Суусамыр зонасы	71	189	4349	926	463
Ысык-Ата району	77	400	4716	1960	806
Кемин району	65	354	3981	1734	867
Москва району	78	392	4777	1921	960
Панфилов району	70	362	4288	1774	887
Сокулук району	75	407	4594	1994	997
Чүй району	65	400	3981	1960	980

Автор тарабынан иштелип чыккан.

$$\text{КЖСС} = (\text{ИККА} * \text{Норма}) + \text{Жс},$$

мында: ИККА - ирригациялык кызмат көрсөтүү акысы, сом/м³;

Нор – айыл чарба өсүмдүктөрүн сугаруу үчүн суунун нормасы, м³/га;

Жс – жер салыгынын базалык өлчөмү, сом

$$\text{КЖСС} = (\text{ИККА} * \text{Норма}) + \text{Жс} = (0,04 \text{ сом/м}^3 * 600 \text{ м}^3/\text{га}) + 189 = 213 \text{ сом/га}.$$

- экинчи ыкма - ИККА (ирригациялык кызмат көрсөтүү акысы 0,04 сом/м³) айыл чарба өсүмдүктөрүн сугаруу нормасын (600 м³/га) көбөйтүп, андан кийин 71 бонитеттин баллы пайыздык нормага 0,71 % га айландырып андан түшүмдүн жер салыгына кошуу. Мындай эсеп баасы КЖСС 3219 сом/га барабар.

$$\text{КЖСС} = (\text{ИККА} * \text{Норма}) + \text{Жс},$$

мында: ИККА - ирригациялык кызмат көрсөтүү акысы, сом/м³;

Нор – айыл чарба өсүмдүктөрүн сугаруу үчүн суунун нормасы, м³/га;

Жс – 71 бонитеттин баллын 0,71% проценттик шкалага айландырууну эсепке алынган айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмүнөн алынуучу жер салыгынын өлчөмү, сом

$$\text{КЖСС} = (\text{ИККА} * \text{Норма}) + \text{Жс} = (0,04 \text{ сом/м}^3 * 600 \text{ м}^3/\text{га}) + 3195 = 3219 \text{ сом/га}.$$

Жыйынтыктасак, комплекстүү жер-суу салыгы эки ыкма менен чыгаруу ар кандай жыйынтыкты берди. Биринчи жана экинчи ыкманын айырмасы 3006 сом/га түздү. Демек, жер жана суу ресурстарын ургалдуу пайдалануу маселелерин акыйкат чечүүдө, айрыкча жеке менчиктеги сугат жерлерде, экинчи ыкманы колдонуу максатка ылайык. Бул болсо айыл аймактарынын жергиликтүү бюджетке акча каражаттын түшүүсүн жогорулатуу менен сугат сууну берүү, гидротехникалык жана мелиоративдик системаларды калыбына келтирүү жана ремонттоо, ошондой эле суу чарба кызматкерлеринин эмгек акысын жогорулатуу маселелерин чечүүгө шарт түзөт.

Бешинчи главада “Сугат жерлердин экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуунун артыкчылыктары” сугат жерлердин экономикалык жактан баалоонун критерийлери изилденген жана сунуш кылынган. Ал позициялар: чыгымдардын акталышы, ал

туруктуу жана өзгөрмөлүү чыгымдардан турат жана жылдар боюнча айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү.

Көп учурларда бүтүндөй республика айыл аймактары боюнча алганда инвестициялык жана финансы каражаттарын негизинен суу чарбалык системаларын күнүмдүк ремонтна жүргүзүшөт. Орто эсеп менен алганда суу чарбалык системалардын күнүмдүк ремонтна сарпталуучу жалпы чыгымдар айыл аймактарынын чектеринде 60 дан 110 миң сомго чейин чамалайт.

Өзгөрүлмө чыгымдар сугаруунун нормаларына жараша болот. Мурда, маселен, сугат нормасы беде сыяктуу көп жылдык чөпкө шордонбогон кыртышта 5300 дөн 5400 м³/га түзүп, талаа вегетация мезгилинде 5-6 жолу сугарылган, ал эми шордуу кыртышта анын нормасы 8700 – 9600 м³/га жеткен. Азыркы күндө республикада айыл чарба өсүмдүктөрү үчүн сугаттардын нормасы 600 м³/га чейин төмөндөдү, буга гидротехникалык жана ирригациялык суу чарба системаларын күнүмдүк ремонттоого акча каражаттарынын жетишсиздиги себеп болууда, ал эми жаңы ирригациялык курамаларды тургузууга финансылык салымдар жөнүндө сөз кылууга да болбойт. Мына ушулардын бардыгы бузук ирригациялык курулмалар боюнча сугат сууну талааларга жеткирүүдө коромжуга учуратат. Суу бууланат, тез чыпкаланат, каналдардын пайдалуу таасир коэффициенти төмөндөйт. Башка сөз менен айтканда жакшы ремонттолгон жана вегетациялык мезгилде даяр гидротехникалык жана ирригациялык курулмалар жалпысынан сугат жерлерин экономикалык жактан натыйжалуу пайдаланууга таасир өтүүгө жөндөмдүү.

Республикада статистикалык комитеттин маалыматтары боюнча 453 айыл аймагы бар, аларда минималдуу 1800 га жана максималдуу 5000 га сугат жерлери жайгашкан. Эгерде орточо сугат нормасы 600 м³/га болуп, ирригациялык системаларды күнүмдүк ремонттоого орточо чыгым 60 000 сом болсо, анда ирригациялык кызмат көрсөтүүгө акы 0,05 сом же 1 м³сугат суусуна 5 тыйын болот. Ирригациялык кызмат көрсөтүүлөргө акы төлөөнүн төмөнкүдөй формуласы сунуш кылынат:

$$\text{ПИУ} = 3\text{тр} (S+\text{Нор}), \text{мында}$$

ПИУ – ирригациялык кызматка акы, сом/ м³;

3тр. – айыл аймактын чегинде суу чарба системаларын күнүмдүк ремонттоого жалпы чыгым, миң сом;

S – айыл аймагында жаткан сугат жерлеринин жалпы аянты;

Нор. – айыл чарба өсүмдүктөрү үчүн сугат суусунун нормасы, м³/га.

$$\begin{aligned} \text{ПИУ} &= 3\text{тр} (S+\text{Нор}) = 60\,000 \text{ сом} / (1800 \text{ га} * 600 \text{ м}^3/\text{га}) = 0,05 \text{ сом} / \text{м}^3.; \\ \text{ПИУ} &= 3\text{тр} (S+\text{Нор}) = 85\,000 \text{ сом} / (1800 \text{ га} * 600 \text{ м}^3/\text{га}) = 0,08 \text{ сом} / \text{м}^3.; \\ \text{ПИУ} &= 3\text{тр} (S+\text{Нор}) = 110\,000 \text{ сом} / (1800 \text{ га} * 600 \text{ м}^3/\text{га}) = 0,10 \text{ сом} / \text{м}^3. \end{aligned}$$

Айыл аймактын чектеринде суу чарбалык системаларынын күнүмдүк ремонтуна жалпы чыгымдар канчалык көп болсо, ирригациялык кызматка акы ошончолук жогору болот. Сугат жерлерин пайдалануунун экономикалык натыйжалуулугунун жогорулатуу үчүн өзгөрүлмө чыгымдарды четко алуу зарыл, ага булар кирет: атайын оор техникаларга айрым транспорттук чыгымдар, анткени ал жерде ирригациялык каналдарды тазалоого жана күнүмдүк ремонттоого жана калыбына келтирүүгө сарпталат. Күйүүчү-майлоочу майларды үнөмдөө зарыл. Бул өзгөрүлмө чыгымдар сугат жерлерин пайдалануунун натыйжалуулугуна олуттуу таасирин тийгизиши мүмкүн. Ушуга байланыштуу республикада орточо бир айыл аймагынын чектери үчүн сугат аянттары 1800 га болсо, транспорт үчүн өзгөрүлмө чыгымдар 10 000 сомдон 15 000 сомго чейин жетиши мүмкүн.

Ирригациялык кызматтар үчүн акы өзгөрүлмө чыгымдарды эсепке алганда кыйла азайышы мүмкүн. Өзгөрүлмө чыгымдарды эсепке алуу менен ирригациялык кызматтар үчүн акыны төмөнкүдөй формула боюнча эсептеп чыгуу сунуш кылынат:

$$\text{ИКА} = \text{Чтурук.} - \text{Чөзгөр.} / (S * \text{Нор}), \text{ мында}$$

ПИУ – ирригациялык кызмат үчүн акы, сом/м³ .;

Чтурук. – айыл аймактын чектеринде суу чарбалык системаларды күнүмдүк ремонттоого жалпы чыгымдар, миң сом;

Чөзгөр. – айыл аймактын чектеринде транспорттук чыгымдар, миң сом;

S – айыл аймагындагы сугат жерлердин жалпы аянты, га;

Нор. – айыл чарба өсүмдүктөрүн сугаруунун орточо нормасы, м³/га.

$$\text{ИКА} = \text{Чтурук.} - \text{Чөзгөр.} / (S * \text{Нор}) = 60000 - 15000 / (1800 \text{ га} * 600 \text{ м}^3/\text{га}) = 0,04 \text{ сом} / \text{м}^3.$$

Мында көрүнүп тургандай, сугат суусунун 1 м³ акысы 0,04 сом же 4 тыйынды түзөт, мында сугаруу нормасы 600 м³/га болот да жалпы акы 24 сомду түзөт.

Ушуга байланыштуу, суу рентасынын эсебинин формуласын сунуш кылабыз, мында рентааны түзүүчү коэффициент айыл чарбасын жасалма сугаруудагы түшүмдүктөн алуунун проценти түзөт.

$$CP = ИКА * Tц/га 5\%, \text{ мында}$$

CP – суу рентасы, сом/м³ .;

ИКА – ирригациялык кызмат акы, сом/м³ .;

Tц/га 5% - айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнөн алуунун проценти;

$$CP = ИКА * Tц/га 5\% = 0,04 \text{ сом/м}^3 * 45 \text{ ц/га (5\%)} = 2,29 \text{ сом/м}^3 \\ 2,29 \text{ сом/м}^3 * 600 \text{ м}^3/\text{га} = 1374 \text{ сом/га.}$$

Жогоруда келтирилген эсептер боюнча, суу рентасы сугат суусунун ирригациялык кызматын эске алуу менен 1 гектар сугаруу аянтына 1374 сомду түзөт. Демек, суу рентасы айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмүнө жараша болууга тийиш. Анткени сугат суусу менен кошумча сугаруу бир гектар аянттан түшүмдүүлүктү жогорулатуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Айыл чарба өндүрүшүндө сугат жерлерди калыбына келтирүүнүн экономикалык натыйжалуулугун аныктоо үчүн сугарылуучу айдоо жерлеринин (айыл чарба өндүрүш процессинде) пайдалануусунун жалпы өлчөмүн эсепке алуу зарыл, бул өз кезегинде айрым мындай шарттарга жараша болот: өстүрүлүүчү айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түрүнө, өстүрүүнүн заманбап технологияларына, дыйканчылык, механизация, сугаруу, мелиорация системасына жана климаттык шарттарга, ошондой эле кыртыштын асылдуулук даражасына. Кыртыштын асылдуулугунун даражасын айыл чарба өсүмдөктөрүн өстүрүү үчүн себүү жумуштары башталганга чейин анализдөөнү аткаруу зарыл. Сугат жерлерин калбына келтирүүнүн экономикалык натыйжалуулугун аныктоонун төмөндөгүдөй формуласы сунуш кылынат.

$$\text{Ээвор} = \text{Sor.з.} * (\text{Затр1:Ур кг/га}) = 6000 \text{ сом/га} : 4500 \text{ кг/га} = \mathbf{1,33 \text{ сом/кг}},$$

мында

$$\text{Ээвор} = \text{Sor.з.} * (\text{Затр2:Ур кг/га}) = 4000 \text{ сом/га} : 4500 \text{ кг/га} = \mathbf{0,88 \text{ сом/кг}},$$

мында

$$\text{Ээвор} = \text{Sor.з.} * (\text{Затр3:Ур кг/га}) = 2000 \text{ сом/га} : 4500 \text{ кг/га} = \mathbf{0,44 \text{ сом/кг}},$$

мында

Ээвор – сугат жерлердин арттыруунун экономикалык натыйжалуулугу, сом/га;

Сор.з. – пайдалануучу сугаруучу айдоо жерлеринин жалпы өлчөмү, га;

Ур – айыл чарба өсүмдүктөрүнүн орточо түшүмдүүлүгү, ц/га же кг/га;

Затр1 – себүү жумуштарына чейин минералдык жана химиялык семирткичтерге чыгымдар (химиялык элементтерди берүү, мисалы, азоттун, фосфордун, калийдин деңгээли ж.б.);

Затр 2 – себүү жумуштарына чейин органикалык семирткичтерге чыгымдар (химиялык элементтерди берүү, мисалы, азоттун, фосфордун, калийдин деңгээли ж.б.);

Затр 3 – чөнтөк метеостанциясын эсепке алуу менен себүү жумуштарына чейин органикалык семирткичтерге чыгымдар (кыртышта аш болумдуу элементтердин, мисалы, азоттун, фосфордун, калийдин болуш деңгээли).

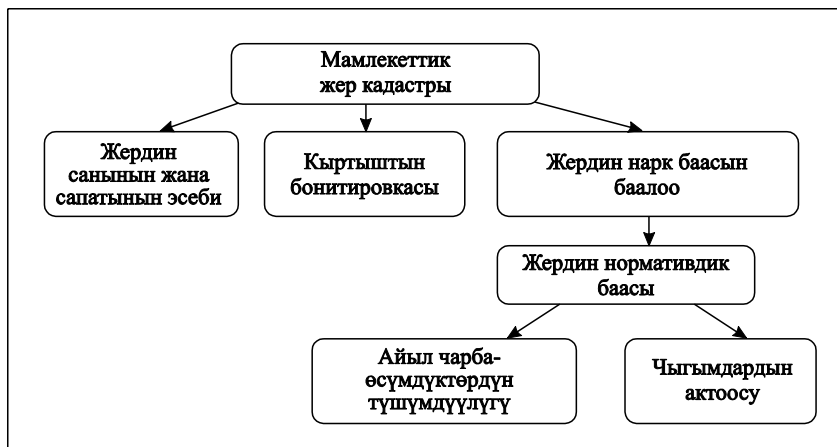
Мына ошентип, жогоруда келтирилген сугат жерлерин калыбына келтирүүнүн экономикалык натыйжалуулугун аныктоодо эсептердин жыйынтыктары төмөнкүдөй тыянактарды көрсөттү: айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү орточо болгондо 1 кг минералдык жана 1,33 сом, ал эми органикалык семирткичтерге чыгым 0,88 сом болду. Үчүнчү учурда чөнтөк метеостанциясын эсепке алганда органикалык семирткичтерге чыгымдар 1 килограммына 0,44 сомдон айланды.

Эгерде 1 га сугат талаасына себүү жумуштарына чейин кыртыштын асылдуулугуна анализ жасалып, кыртышта аш болумдуу элементтер, алсак азот, фосфор, калий дозировкасы боюнча нормаларга жооп берсе, анда кошумча химиялык, минералдык жана органикалык жер семирткичтерге чыгымдар кыйла төмөндөйт.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жер кадастрынын түзүмүн жакшыртуу үчүн (1 сүрөт), ошондой эле жер ресурстарын натыйжалуу пайдалануу үчүн азыркы мамлекеттик жер кадастрына толуктоолорду киргизүү зарыл. Мамлекеттик жер кадастрынын түзүмүнө жерлерди нормативдик наркын киргизүү менен айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү жана чыгымдардын акталышы боюнча эки багытты кароого болот. Ошол байланыштыруучу эки көрсөткүчтөр боюнча жердин нарктык бааланышын жана жердин нормативдик баасын аныктоого болот.

Республиканын мамлекеттик (сүр.5.1) жер кадастрын жакшыртуу үчүн бардык 453 айыл аймактарында жер маалыматтарынын электрондук банк системасын иштеп чыгуу жана киргизүү зарыл, анткени айыл чарбалык багыттагы жерлердин көбүрөөк бөлүгү жеке менчиктин колунда жатат. Бул иш-чара айыл чарбалык жана башка жерлерди максатуу пайдалануу боюнча айыл аймактарынын ишмердүүлүгүн так

көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берет; мындан тышкары, дыйкандардын ортосундагы жер тилкелеринин чектерин тактоо маселелери чечилет; калктын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жер боюнча талаш-тартышын чечүүдө сабаттуулукту жогорулатат; жергиликтүү бюджетке жер салыгын төлөөнүн деңгээли жогорулайт. Бюджетти жер салыгынын эсебинен толтуруу кыртыштык жана геоботаникалык жумуштарды өткөрүү үчүн акча каражаттарын жылыга бөлүүгө мүмкүндүк берет. Изилдөөлөрдүн негизинде мамлекеттик жер кадастрынын жаңы түзүмү сунуш кылынды.

5.1. – сүрөт. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жер кадастры (автор сунуштаган).

Белгилүү болгондой, Кыргыз Республикасында жеке менчик басымдуулук кылат да, фермерлердин көпчүлүгү рентабелдүүлүгү жогору болгон айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүшөт, башкача айтканда бардык чыгымдар акталат жана жогорку түшүмдүүлүк камсыз болот. Ушуга байланыштуу, мисал катары картошка өсүмдүгү алынган, аны республиканын бардык областтарында өстүрүшөт да, ал ички жана тышкы рынокто белгилүү орунду ээлейт, ошондой эле фермердик жана башка үй чарбаларына белгилүү кирешени киргизет. Бирок картошканы минералдык жана башка химиялык семирткичтерди колдонуу менен өстүрүү маселеси турат.

5.1 – таблица. Минералдык, химиялык жана органикалык семирткичтерди (малдын кыгы) колдонуу менен картошканы өстүрүүдө 1 га сугат айдоосуна кетүүчү чыгымдар, буга чөнтөк метеостанциясы колдонуу да кирет.

5.1 – таблица. Минералдык, химиялык жана органикалык семирткичтерди (малдын кыгы) колдонуу менен картошканы өстүрүүдө 1 га сугат айдоосуна кетүүчү чыгымдар, буга чөнтөк метеостанциясы колдонуу да кирет.

Иштин аталышы	“Пикассо” сортун дагы картошканын 1 гектарына чыгым, сом	Органикалык эмес дыйканчылык ка чыгымдар, сом	Органикалык дыйканчылык ка чыгымдар, сом	Delta-T чөнтөк метеостанциясын колдонуудагы чыгымдар, сом
Минералдык жана химиялык жер семирткичтердин наркы	50 кг*1200 сом 250 кг/га* 24 сом/кг	6000	-	-
Органикалык жер семирткичтер (айыл чарба малдарынын кыгы)	20т*200 сом/тонн	-	4000	-
Органикалык жер семирткичтер (айыл чарба малдарынын кыгы)	10т*200 сом/тонн	-	-	2000
Уруктук материалдар	3000кг*20сом/кг	60000	60000	60000
Жазгы айдоо	Иш 1 га	1000	1000	1000
Дизелдик күйүүчү май	10 литр/га; баасы 41 сом/л	410	410	410
Картошканы отургузуу	15тмин./га	15000	15000	15000
Сугат суусу менен сугаруу	4-5 раз сугат*8м ³ *0,05со м/литр воды	1600	1600	800
Түшүмдү жыйноо	1 адам. – 500сом/күн. Жыйынтыгы 20адам.*2кун*50 0сом/кун	20000	20000	20000
Жалпы чыгымдар		104010	102010	99210
Картошканын баасы	27 сом/кг	121500	121500	121500
Үч ыкма менен өстүргөн картошканын кирешеси		17490	19490	22290
Чарба боюнча “Пикассо” сортунун орточо түшүмдүүлүгү	45ц/га	121500	121500	121500
Республика боюнча “Пикассо” сортунун орточо түшүмдүүлүгү	147,9 ц/га	399330	399330	399330
рентабелдүүлүгү		16,8%	19,1%	22,5%

Картошканын түшүмдүүлүгүн кеңири божомолдоо үчүн колдонулду: математикалык теңдемелерди пайдалануу менен графоаналитикалык ыкма, картошканын түшүмдүүлүгү ц/га менен дыйканчылык тармагынын өлчөмүнүн ортосундагы корреляциянын индекстерин түз аныктоо.

Математикалык теңдемелердин графоаналитикалык ыкмасын колдонуу менен “а” жана “в” параметрлерин табуу үчүн зарыл болгон

чоңдуктарды эсептеп чыгаруу үчүн 2006 – жылдан тартып 2017 – жылгы чейинки картошканын чыныгы түшүмдүүлүгү алынды (5.2 – таблица).

5.2 – таблица. “а” жана “в” параметрлерин табуу үчүн чоңдуктарды эсептеп чыгаруу.

Жылдар	Жылдын катар номери (x)	Картошканын анык түшүмдүүлүгү (y), ц/га	Жылдын катар номеринин жана түшүмдүүлүктүн көбөйтүүсү (xy)	Катар номердин квадраты
2006	1	152,0	152,0	1
2007	2	157,0	314,0	4
2008	3	157,0	471,0	9
2009	4	159,0	636,0	16
2010	5	158,0	790,0	25
2011	6	161,0	966,0	36
2012	7	159,0	1113,0	49
2013	8	163,3	1306,4	64
2014	9	165,2	1486,8	81
2015	10	165,1	1651,0	100
2016	11	166,3	1829,3	121
2017	12	168,0	2016,0	144
	78	1930,9	12731,5	650

Чыныгы түшүмдүүлүктүн эмпирикалык катары, оош-кыйышка карабастан, картошканын түшүмдүүлүгүнүн өсүү тенденциясын чагылдырылат. Мына ошентип, картошканын түшүмдүүлүгүнүн божомолун аныктоо үчүн түз $y_x = a + b \cdot x$ тендемесин пайдаланабыз. Түздүн параметрлери төмөндөгүдөй формулалар боюнча аныкталат:

$$a = \frac{\sum x^2 \cdot \sum y - \sum xy \cdot \sum x}{n \sum x^2 - (\sum x)^2},$$

$$b = \frac{n \sum xy - \sum x \cdot \sum y}{n \sum x^2 - (\sum x)^2},$$

$$b = \frac{(12 \cdot 12731,5) - (78 \cdot 1930,9)}{(12 \cdot 650) - (78 \cdot 78)} = 1,26 \text{ ц/га.}$$

$$a = \frac{(650 \cdot 1930,9) - (12731,5 \cdot 78)}{(12 \cdot 650) - (78 \cdot 78)} = 152,69 \text{ ц/га;}$$

Параметр “а” ошол катар үчүн картошканын туруктуу баштапкы түшүмдүүлүгүн көрсөтөт. Параметр “в” бир жылдык картошканын түшүмдүүлүгүнүн орточо кошумча көбөйүүсүн мүнөздөйт. Демек, 2017

жылдагы түшүмдүүлүктүн орточо деңгээли $\bar{y}_x = a + b_x = 152,69 + 1,26 * 12 = 167,81$ ц/га.

Ошентип, 2017 жылдагы фактыларга негизделген картошканын түшүмдүүлүгүнүн (168,0 ц/га) жана эсептелген түшүмдүүлүктүн (167,81 ц/га) айырмасы 0,19 ц/га түзөт, демек эсептелген параметрлердин негизделгенин далилдейт. Теңдеменин негизинде 2020 жылы картошканын түшүмдүүлүгү төмөндөгүдөй болушу мүмкүн:

$$\bar{y} = 152,69 + 1,26 * 15 = 171,59 \text{ ц/га};$$

$$y = 171,59 + 1,26 * 3 = 175,37 \text{ ц/га}.$$

Андан ары корреляциянын индексин (Lr) көрөлү, ал көз карандылыктын бардык формалары үчүн жарактуу (5.3 – таблица).

Таблица 5.3 – Картошканын түшүмдүүлүгү (ц/га) менен өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн тармагынын өлчөмдөрүнүн ортосундагы корреляциялык индексти аныктоо.

Жылдар	№ / №	Картошканын түшүмдүүлүгү ц/га			Чектен чыгуу			Квадраттык чектен чыгуу		
		Анык түшүмдүүлүгү	Эсептелген	Анык картанын орточо арифметикалык чоңдугу, түшүмдүүлүк ц/га	фактыга негизделген маалыматтардын эсептелген маалыматтардан чектен чыгуусу гр.1-гр.2.	Эсептелген маалыматтардын орточо арифметикалык деңгээлинин чектелиши	Фактологиялык жана орточо арифметикалык теңдемелер гр.1 – гр.3	Вух ²	Ву ²	В ²
		графа 1	графа 2	графа 3				графа 4	графа 5	графа 6
2006	1	152,0	152,36	160,9	- 0,36	- 8,54	- 0,89	0,130	72,932	0,792
2007	2	157,0	157,09	160,9	- 0,09	- 3,81	- 3,9	0,008	14,516	15,21
2008	3	157,0	156,85	160,9	+ 0,15	- 4,05	- 3,9	0,023	16,403	15,21
2009	4	159,0	158,72	160,9	+ 0,28	- 2,18	- 1,9	0,078	4,752	3,61
2010	5	158,0	157,86	160,9	+ 0,14	- 3,04	- 2,9	0,020	9,242	8,41
2011	6	161,0	161,11	160,9	- 0,11	+ 0,21	+ 0,1	0,012	0,0441	0,01
2012	7	159,0	159,01	160,9	- 0,01	- 1,89	- 1,9	0,0001	3,572	3,61
2013	8	163,3	163,53	160,9	- 0,23	+ 2,63	+ 2,4	0,053	6,917	5,76
2014	9	165,2	165,54	160,9	- 0,34	+ 4,64	+ 4,3	0,016	21,529	18,49
2015	10	165,1	165,22	160,9	- 0,12	+ 4,32	+ 4,2	0,014	18,662	17,64
2016	11	166,3	166,45	160,9	- 0,15	+ 5,55	+ 5,4	0,023	30,803	29,16
2017	12	168,0	168,18	160,9	- 0,18	+ 7,28	+ 7,1	0,032	52,998	50,41
		1930,9						0,4091	252,370	168,312

“Айыл чарбасында экономикалык изилдөөлөрдүн методикасы” боюнча эсептелип чыкты. И.В. Попович, М.: “Экономика”, 1982. Табл.19, 77-78 беттер.

Корреляциянын коэффициенти түз сызыктуу байланыштарда (көз карандылыктарда) колдонулат. ийри сызыктуу байланыштарга мүнөздөмө берүү үчүн корреляциялык катыштарды колдонушат. “Корреляциянын индекси” деген көрсөткүч (Lr) байланыштардын каалаган формасына ылайык. Ал төмөнкү формула менен аныкталат:

$$Lr = \sqrt{(B^2 - Byx^2)/By^2}, \quad (5.4.18)$$

Бул жерде:

B^2 – орточо арифметикалык чондуктан факт менен негизделген маалыматтардын орточо квадраттык чектен чыгуусу;

Byx^2 – факт менен негизделген жана эсептелген маалыматтардын орточо квадраттык чектен чыгуусу;

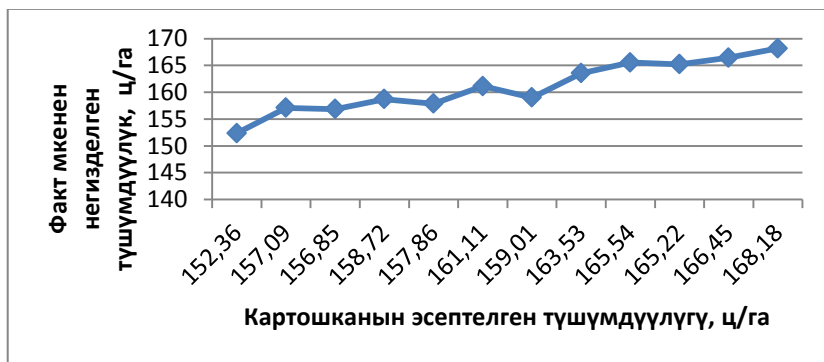
By^2 – эсептелген жана орточо арифметикалык маалыматтардын орточо квадраттык чектен чыгуусу.

Формула боюнча корреляциянын индекси бул катарлардын термелүүсүнүн катышы.

Алынган маанилерди корреляциянын индексинин формуласына коебуз:

$$Lr = \sqrt{(B^2 - Byx^2)/By^2} = (168,312 - 0,409) : 252,370 = 0,665$$

Эсептөөлөр боюнча изилденүүчү кубулуштардын ортосундагы корреляциялык индекс 0,605 ге барабар. бул байланыштын мааниси жогору. Ал эми 1 сүрөттө факт менен негизделген картошканын түшүмдүүлүгү ц/га жана корреляциянын үзгүлтүктүү индексинин диаграммасы көрсөтүлгөн.

5.1 - диаграмма 2006-2017 жылдардагы картошканын чыныгы түшүмдүүлүгүнүн өзгөрүшү (ц/га).

Сызыктуу корреляциянын жана регрессиянын коэффициентин аныктоо үчүн белгилердин маанилери боюнча төмөнкүдөй формулалар колдонулат: **X** и **Y**

$$S_x = \sqrt{(x - \bar{x})^2 : (n \sum x - 1)} = 246,73 : (12-1) = 4,7360;$$

$$S_y = \sqrt{(y - \bar{y})^2 : (n \sum y - 1)} = 0,47 : (12-1) = 0,206;$$

Сызыктуу корреляциянын коэффициенти:

$$r = (x - \bar{x}) * (y - \bar{y}) : (n \sum x * S_x * S_y) = 7,19 : (12 * 4,7360 * 0,206) = \mathbf{0,61}.$$

Регрессиянын коэффициенти: $R = r * S_x * S_y = 0,61 * 4,7360 * 0,206 = \mathbf{14,05}$.

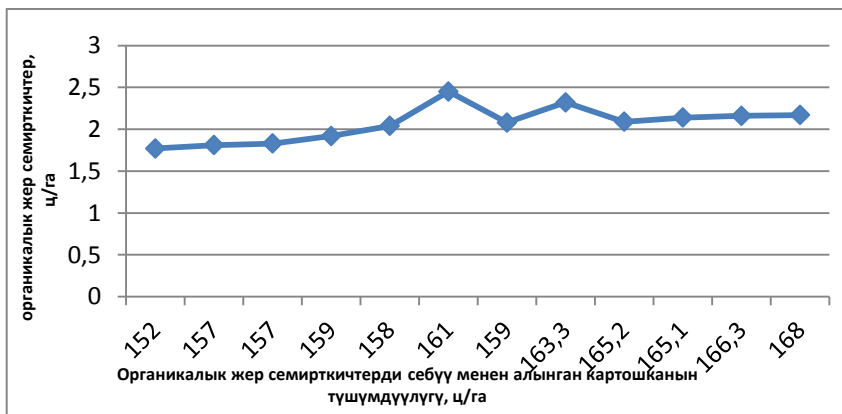
детерминациянын коэффициенти: $R^2 = r^2 = 0,61^2 = \mathbf{0,3721}$ или **37,21%**.

Эсептөөлөр боюнча сызыктуу корреляциянын коэффициенти $\pm 0,61$ белгилердин ортосундагы жогорку байланыштарды тастыктайт. Ал эми 2 сүрөттөгү диаграммада картошканын түшүмдүүлүгүнүн (ц/га) жана органикалык жер семирткичтердин ортосундагы сызыктуу корреляциянын коэффициенти жалпы сүрөттөлүшү көрсөтүлгөн.

5.4 – таблица. Картошканын түшүмдүүлүгү жана органикалык жер семирткичтерди колдонуу боюнча корреляциялык коэффициентти эсептеп чыгуу, ц/га

Белгилердин мааниси		Орточо оош-кыйыш		Оош-кыйыштын квадраттары		көбөйтүндүсү
(X), тушүмдүүлүк ц/га	Семирткич берүү (Y), ц/га	(x- \bar{x})	(y- \bar{y})	(x- \bar{x}) ²	(y- \bar{y}) ²	(x- \bar{x})* (y- \bar{y})
152	1,77	-8,91	-0,30	79,36	0,09	2,63
157	1,81	-3,91	-0,26	15,28	0,07	1,00
157	1,83	-3,91	-0,24	15,28	0,06	0,92
159	1,92	-1,91	-0,15	3,64	0,02	0,28
158	2,04	-2,91	-0,02	8,46	0,00	0,07
161	2,45	0,09	0,39	0,01	0,15	0,04
159	2,08	-1,91	0,02	3,64	0,00	-0,03
163,3	2,32	2,39	0,26	5,72	0,07	0,61
165,2	2,09	4,29	0,02	18,42	0,00	0,11
165,1	2,14	4,19	0,075	17,570069	0,00563	0,31
166,3	2,16	5,39	0,095	29,070069	0,00903	0,51
168	2,17	7,09	0,105	50,291736	0,01103	0,74
1930,9	24,78	0,00	0,00	246,73	0,47	7,19
160,908	2,065					

5.4 – таблицада картошканын тушүмдүүлүгүнүн белгилери менен органикалык семирткичтерди берүүнүн ортосундагы 12 жылдык мезгилдин ичиндеги дисперсиялык бир фактордук анализ менен корреляциянын коэффициенти эсептеп чыгаруу көрсөтүлгөн, мында сызыктуу корреляциянын коэффициенти $\pm 0,61$ туздү, бул белгилердин ортосундагы жогорку байланышты далилдейт.

5.2 – диаграмма. 2006 – 2017 жылдар боюнча органикалык жер семирткичтерди берүүдөн картошканын түшүмдүүлүгүнүн өзгөрүүлүшү (ц/га).

5.2 – диаграммада картошканын түшүмдүүлүгү менен ц/га органикалык семирткичтерди берүүнүн ц/га ортосундагы сызыктуу корреляциянын жалпы көрүнүшү көрсөтүлгөн.

ТЫЯНАКТАР

1. Сугат жерлеринин ролу жана мааниси айыл чарба өндүрүшүнүн маанилүү аспектиси болуп эсептелет. Республиканын азык-түлүктүк коопсуздугу көбүнесе сугат жерлеринин натыйжалуу пайдаланышына, б.а. жерлер жыл өткөн сайын кыскарып жатканда ургалдуу дыйканчылыкты жүргүзүүгө жараша болот. Ошондуктан сугат жерлерин пайдалануу менчиктин ар кандай түрлөрүн жана жерде чарбакерликти жүргүзүүнүн түрлөрүнө жараша болот.

2. Бүгүнкү күндө маселе айыл чарба өндүрүшүн жогорулатууга көмөк берүүчү сугат жерлерди натыйжалуу пайдалануунун заманбап методдору менен ыкмаларын колдонууда турат. Ушуга байланыштуу,

жерди пайдалануучулар менен айыл чарбасына жарактуу жерлердин ортосундагы технологиялык жана техникалык өз ара аракеттенүү принцибин жүзүгө ашыруу зарыл.

3. Сугат жерлерин натыйжалуу пайдалануу сугат жерлеринин саны менен сапаты жөнүндөгү маалыматтардын толуктугун камсыз кылуу үчүн геомаалыматтык системалар менен технологияларды киргизүүгө жараша болот. Экинчи жагынан, сугат жерлерди натыйжалуу пайдаланууну талдоо үчүн спутниктер тарткан сүрөттөрдү байкоо боюнча Жерди аралыктан зонддоо ыкмасын пайдалануу зарыл.

4. Жерди нарктык баалоо (нормативдик баа) көбүнесе өстүрүлүп жаткан айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнө жана айыл чарба продукциясын өндүрүүгө кеткен чыгымдардын акталышына жараша болот. Ошондуктан нормативдик дүң продукттан (1 ден 9% чейин) арттыруу коэффициентин киргизүү зарыл, бул сугат гектарынын асылдуулугун балл менен баалоого мүмкүндүк берет.

5. Сугат жерлерди натыйжалуу пайдалануу сугат суусун жерлерге жеткирүүгө жараша болот. Сууну жеткирүү мамлекет менен жер-суу пайдалануучулардын ортосундагы кызмат көрсөтүүнү аткаруучу суу чарбалык объекттер менен ирригациялык системалардын эсебинен жүзүгө ашырылат. Ирригациялык кызмат көрсөтүүлөр үчүн акыны 1м^3 сугат суусу үчүн 10 дон 25 тыйынга чейин көтөрүү зарыл. Бул мурдагы ирригациялык системаларды ондоо жана жаңыларын куруу үчүн финансы каражаттарын камсыз кылат.

Мындан тышкары, жерди пайдалануучу сууну пайдалануучу да болуп эсептелээрин белгилөө керек. Сугат жерлерин натыйжалуу пайдалануу үчүн жер жана суу үчүн комплекстүү салыкты алуу адилеттүү болоор эле. Бул учурда ирригациялык кызмат көрсөтүүгө акыны жана азыркы жер салыгын эске алуу керек, бул сугат жерлерин натыйжалуу пайдаланууну жогорулатууга мүмкүндүк берет.

6. Жалаң гана сугат жерлери эмес, жалпысынан жер ресурстарын көзөмөлдөө жана мониторинги үчүн жер маалыматтар банкын түзүү зарыл. Бул жер ресурстарын максаттуу, сарамжалдуу ж.б. пайдаланууну көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берет. Жер маалыматтар банкын түзүү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу жер ресурстары боюнча түзүлгөн Мамлекеттик агентствосуна жүктөлүүгө тийиш.

7. Мамлекеттик жер кадастрынын сунуш кылынган модели жер салыгын, жер рентасын, ижаралык акыны калыптандырууга өзгөчө мааниге ээ болот. Ал айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнө жана сугат жерлери үчүн кеткен чыгымдардын акталуусуна жараша жердин нормативдик баасына таасир этиүүчү жер рыногунун оң жана терс процесстерин көзөмөлдөөгө тийиш.

8. Сапаттуу айыл чарба продукциясын алуу үчүн минералдык жана органикалык жер семирткичтерди берүүнүн нормалары боюнча методикалык сунуштарды өркүндөтүү жана аларды өстүрүлүүчү айыл чарба өсүмдүктөрүнө жана жер кыртышынын асылдуулугуна жараша колдонуу керек. Бул туура пайдаланылган жер семирткичтердин эсебинен сугат жерлерди пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Сунуш кылынган методикалык сунуштар жер кыртышынын ар түрдүүлүгүнө жараша жер салыгын алуунун ийкемдүү ыкмасын жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

9. Сугат жерлеринин экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуу жер тилкелеринин жайгашкан зоналарынын жаратылыштык-климаттык өзгөчөлүктөрүнө, айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү боюнча агротехникалык иш-чараларды туура жүргүзүүгө жараша болот. Ушуга байланыштуу, бул диссертациялык эмгекте баяндалган методикалык сунуштардын негизинде жер салыгынын пайыздык ставкасынын өлчөмүн аныктоо зарыл.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Сугат жерлерин натыйжалуу пайдалануу максатында республиканын жер жана суу чарба кызматтарына жана айыл чарбалык товар өндүрүүчлөргө төмөнкүлөр сунушалды:

- рыноктук мамлелердин шартында сугат жерлердин нарктык баасын (нормативдик баа) аныктоо үчүн мамлекеттик жер кадастрын жүргүзүүнүн системасын өркүндөтүү;

- айыл чарба өндүрүшүнүн дүң продукциясын арттыруу коэффициенттеринин негизинде жердин нарктык баасын (нормативдик баасын) аныктоонун артыкчылыктуу багыттардын курсу;

- айыл чарба өсүмдүктөрүнүн нормативдик түшүмдүүлүгүнө жараша сугат жерлеринен жер салыгын жана рентасын эсептеп чыгаруунун методикасы.

Диссертациянын темасы боюнча жарыкка чыккан илимий эмгектердин тизмеси

1. Чортомбаев, У.Т. Эффективное использование орошаемых земель в условиях рынка [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Экономический вестник, Бишкек, №2, 2014, с.35-38.

2. Чортомбаев, У.Т., Султаналиева Т.С. Характеристика орошаемых земель Кыргызской Республики по почвенно-мелиоративному состоянию.

[Текст] / У.Т. Чортомбаев, Т.С. Султаналиева // Экономический вестник, Бишкек, №2, 2014, с.21-24.

3. Чортомбаев, У.Т. Влияние устройства территории севооборотов на экономическую эффективность использования орошаемых земель [Текст] / У.Т. Чортомбаев // «Экономика и статистика» международный научно-информационный журнал, №2, 2014, с.6-8.

4. Чортомбаев, У.Т. Состояние орошаемых земель в Кыргызской Республике [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Экономический вестник, Бишкек, №3, 2014, с.8-10.

5. Чортомбаев, У.Т. Рациональное и эффективное использование орошаемых земель в Кыргызской Республике [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Экономический вестник, Бишкек, №4, 2014, с.18-21.

6. Чортомбаев, У.Т. Влияние рентных отношений на эффективность использования орошаемых земель в условиях рынка [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Экономика и статистика» международный научно-информационный журнал, №3-4, 2014, с.5-9.

7. Чортомбаев, У.Т., Мусакожоев Ш.М. Модернизация агропромышленного комплекса и достижение продовольственной безопасности [Текст] / У.Т. Чортомбаев, Ш.М. Мусакожоев // IX Международный симпозиум, посвященный 70-летию Победы, М.:РАН, 2015. – 99с. Стр. 54-59.

8. Чортомбаев, У.Т. Методология и особенности оценки орошаемых земель в кыргызской республике [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Стратегия инновационного развития АПК в условиях глобализации экономики: Материалы международной научно-практической конференции. – Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ, 2015. – 390с., с. 160-163.

9. Чортомбаев, У.Т. Методические положения использования рентной теории в регулировании земельных отношений [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Стратегия инновационного развития АПК в условиях глобализации экономики: Материалы международной научно-практической конференции. – Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ, 2015. – 390с., с. 157-160.

10. Чортомбаев, У.Т. Роль и значение орошаемых земель в развитии аграрного сектора экономики в Кыргызской Республике [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Теоретический и научно-практический журнал «ИЗВЕСТИЯ» Оренбургского государственного аграрного университета. сентябрь 2015г., г.Ялта № 1(57)2016, с.8-10

11. Чортомбаев, У.Т. Оптимальное размещение внутривозделываемой оросительной и коллекторно-дренажной сети залог эффективного использования орошаемых земель [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Теоретический и научно-практический журнал «ИЗВЕСТИЯ»

Оренбургского государственного аграрного университета. сентябрь 2015г., г.Ялта № 2(58)2016, с.8-9.

12. Чортомбаев, У.Т. Роль и значение рынка земли в развитии аграрного сектора экономики кыргызской республики [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Журнал «Землеустройство, кадастр и мониторинг земель» Научно-практический ежемесячный журнал. №3 (март) (134)/2016. с.61-64.

13. Чортомбаев, У.Т. Сущность нормативной стоимости орошаемых земель [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Журнал «Землеустройство, кадастр и мониторинг земель» Научно-практический ежемесячный журнал. №6 (134)/2016. с.73-77.

14. Чортомбаев, У.Т. Экономическая оценка орошаемых земель Кыргызской Республики [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Журнал «Землеустройство, кадастр и мониторинг земель» Научно-практический ежемесячный журнал. №9 (сентябрь) 2017. с.66-69.

15. Чортомбаев, У.Т. Формирование инновационной модели экономики с учетом природных факторов [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Экономический вестник, Бишкек, №1, 2017, с.14-18.

16. Чортомбаев, У.Т. Функции управления использования земельных ресурсов в Кыргызской Республике [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Экономический вестник, Бишкек, №2, 2017, с.33-38.

17. Чортомбаев, У.Т. Органическое удобрение эффективный способ улучшения и восстановление орошаемых земель [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Экономический вестник, Бишкек, №1, 2018, с.14-16.

18. Чортомбаев, У.Т. Сельскохозяйственные культуры, способствующие повышению экономической эффективности на орошаемых землях [Текст] / У.Т. Чортомбаев // Экономический вестник, Бишкек, №2, 2018, с.5-7.

19. Чортомбаев, У.Т. Влияние государственного земельного кадастра на эффективное использование орошаемых земель в Кыргызской Республике [Текст] / У.Т. Чортомбаев // «ИЗВЕСТИЯ» Оренбургского государственного аграрного университета. № 6, (71), 2018 г. С.14-16

08.00.05 - экономика жана эл чарбасын башкаруу кесипчилиги боюнча экономика илимдеринин доктору илимий даражасын алуу үчүн “Кыргыз Республикасынын сугат жерлерлеринин экономикасынын негиздерин эффективдүү пайдалануусу” деген темадагы У.Т.Чортомбаевдин диссертациясынын

КОРУТУНДУСУ

Негизги сөздөр: сугат жер иштетүү, жер ресурстары, жер кадастры, жер фонду, жэке менчик, капиталдык салым, жерди пайдалануу, сууну пайдалануу, жердин экономикалык баалуулугу.

Изилдөө объектиси: Кыргыз Республикасынын жер фондунун айыл чарба багытындагы категориядагы сугат жерлер.

Изилдөөнүн предмети: Кыргыз Республикасынын айыл чарба өндүрүшүндө сугат жерлерди ургалдуу пайдаланууну уюштуруу боюнча иш чаралардын жана аларды жөнгө салуунун экономикалык механизмдери.

Иштин максаты: Кыргыз Республикасынын сугат жерлерин экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча теориялык, методологиялык жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн ыкмалары: системалык, экономика-статистикалык, конструктивдик, графикалык жана корреляция-регрессивдик анализдери.

Алынган жыйынтыктар: сугат жерлердин теориялык суроолордун экономикалык негиздеринин натыйжалуу пайдалануусунун иликтөөсү жана анализдеши, ошонун негизинде сугат жерлердин пайдалануусунун натыйжалуулугунун төмөндөшүнүн себептеринин айкын билинүүсү; Кыргыз Республикасынын сугат жерлеринин көп жылдык тажырыйбасынын пайдалануунун жалпылоосу, жана анын айыл чарба өндүрүштөгү жогорку туруктуу өнүгүүсүнүн социалдык экономикалык ролунун көрсөтүлүшү; мамлекеттик жер кадастрынын структурасына өзгөрүүлөрдү киргизүүдө сугат жерлеринин экономикалык баасынын жакшыртылган ыкмасын сунуштоо, себеби ал сугат жерлердин баасынын көрсөткүчтөрүн объективдүү алууга шарт түзөт.

Пайдалануу даражасы: айыл чарба өндүрүштөгү сугат жерлерин натыйжалуу экономикалык жогорулатуусу жана комплекстик программаларын өнүгүүсүн иштеп чыгаруусу бонча изилдөө жыйынтыктарын аткаруу бийликтин органдары колдонсо болот.

Колдонуу тармагы: республиканын жерге жайгаштыруу жана суу чарбачылык кызматтары, жогорку окуу жаларда тиешелүү кесиптердин ээлерин даярдоодо жыйынтыктарды жана сунуштарды пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Чоротмбаева У.Т. на тему: «Экономические основы эффективного использования орошаемых земель Кыргызской Республики (теория, методология, практика)» на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.05 - экономика и управление народным хозяйством.

Ключевые слова: орошаемое земледелие, земельные ресурсы, земельный кадастр, земельный фонд, частная собственность, капитальные вложения, землепользование, водопользование, экономическая оценка земель.

Объект исследования: орошаемые земли категории земель сельскохозяйственного назначения земельного фонда Кыргызской Республики. сельскохозяйственные орошаемые земли Кыргызской Республики.

Предмет исследования: экономический механизм регулирования и мероприятия по организации эффективного использования орошаемых земель в сельскохозяйственном производстве Кыргызской Республики.

Цель работы: теоретическое и методологическое обоснование и разработка практических рекомендаций по повышению экономической эффективности орошаемых земель Кыргызской Республики.

Методы исследования: системный, экономико-статистический, конструктивный, графический и корреляционно-регрессивный анализ.

Полученные результаты и их новизна: изучены и проанализированы теоретические вопросы экономических основ эффективного использования орошаемых земель и на этой основе выявлены причины снижения эффективности их использования; обобщен многолетний опыт использования орошаемых земель в Кыргызской Республике, показана его социально-экономическая роль в повышении устойчивости развития сельскохозяйственного производства; предложен усовершенствованный метод по экономической оценке орошаемых земель с учетом внесения изменения в структуре государственного земельного кадастра, что позволит получить объективные оценочные показатели орошаемого гектара.

Степень использования: результаты исследования могут быть использованы исполнительными органами власти различного уровня при разработке комплексных программ по развитию и повышению экономической эффективности орошаемых земель в сельскохозяйственном производстве.

Область применения: выводы и рекомендации могут быть использованы в землеустроительной и водохозяйственной службами республики, высшими учебными заведениями при подготовки специалистов соответствующего профиля.

SUMMARIES

U.T. Chortombaev thesis on the theme: "economic foundations of effective use of irrigated lands of the Kyrgyz Republic (theory, methodology, practice)» on competition of a scientific degree of the doctor of economic sciences on a specialty 08.00.05-economy and management of national economy (agriculture).

Keywords: irrigated agriculture, land resources, land cadaster, Land Fund, private property, capital investment, land use, water use, the economic valuation of land.

Subject of research: irrigated land category of agricultural land of the Land Fund of the Kyrgyz Republic. irrigated land in the Kyrgyz Republic.

The subject of the study: the economic mechanism of regulation and measures to organize the efficient use of irrigated land in agricultural production of the Kyrgyz Republic.

The purpose of the work: theoretical and methodological basis and develop practical recommendations to improve the economic efficiency of irrigated lands of the Kyrgyz Republic.

Research methods: the system, economics and statistics, constructive, graphic and correlative-regression analysis.

The results: studied and analyzed theoretical questions the economic foundations of effective use of irrigated lands and on this basis the reasons reduced efficiency; summarized professional experience of irrigated land in the Kyrgyz Republic, shows his socio-economic role in enhancing the sustainability of agricultural production; proposed streamlined method for economic evaluation of irrigated lands subject to changes in the structure of the State land cadaster, which will provide unbiased estimates of irrigated hectares.

The degree of use: of the research results can be used by executive authorities at various levels in the formulation of integrated programs for the development and economic efficiency of irrigated lands in the agricultural the production.

Field of application: conclusions and recommendations can be used in land use and water management of Republic services, universities in the training of specialists in the field.

Формат 60x84 $\frac{1}{16}$ бумага офсетная. Объем 2,75 печ. листа.
Тираж 100 экз.

Отпечатано ОсОО «Кут-Бер» г. Бишкек, ул. Медерова, 68.